ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 12 Issue 2, A Tribute to Assoc. Prof. Dr. İlknur Mangır Karagöz, April 2020

DOI Number: 10.9737/hist.2020.844

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 23.01.2020 Kabul Tarihi: 02.03.2020

Atıf Künyesi: Mustafa Özyürek, "İspir'de Türk Varlığı ve I. Dünya Savaşı'nda Ermeni Olayları", *History Studies*, Doç. Dr. İlknur Mangır Karagöz Armağanı, 12/2, Nisan 2020, s. 549-576.

*İspir'de Türk Varlığı ve I. Dünya Savaşı'nda Ermeni Olayları**

The Turkish Presence in İspir and The Armenian Upheavals in The First World War

Dr. Mustafa Özyürek

ORCID No: 0000-0001-5426-9775

İğdır Üniversitesi

Volume 12
Issue 2
A Tribute to
Assoc. Prof.
Dr. İlknur
Mangır
Karagöz,
April
2020

Öz: İspir, Türkiye'nin kuzey doğusunda bulunan, Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz Bölgelerini birbirine bağlayan en önemli iki geçit noktasından biridir. Bu jeopolitik öneminin yanı sıra, tarıma elverişli olması ve yer altı zenginliklerinden dolayı tarih boyunca sürekli iskân ve göç hareketlerine uğramıştır. Saka-İskitlerin gelişi ile M.Ö. VII. Yüzyıldan itibaren Türkleşmeye başlamış, belirli aralıklarla önce Kıpçak Türklerinin, daha sonra Müslüman Türklerin yerleştiği yerlerden biri olmuştur. Birçok Türk Devleti'nin hâkimiyetinde kalan İspir, tarihi olarak Ermenilerin de üzerinde hak iddia ettiği yerlerden biridir. 1514'ten itibaren Osmanlı Devleti idaresine geçmiş ve I. Dünya Savaşı yıllarında Ermeni mezalimine maruz kalmış yerleşim yerlerinden biridir. 1916 yılı Şubat ayında Rus işgaline uğrayan İspir, 1917 Bolşevik İhtilali nedeniyle Rusların bölgeden çekilmesiyle bu defa Ermenilerin akıl almaz mezalimlerine maruz kalmıştır. Antranik'ten emirler alan Ermeni çete reisi Arşak'ın Türk-İslam halka karşı topyekûn yok etme gayretinin sebep olduğu hadiseler, tarihi belgelerle sabit olup, ayrıca hafızlarda halen yer tutmaktadır.

Çoruh Müfrezesi'nin Bayburt'a çekilmesiyle kaderiyle kalan ilçe, kendi kurtuluşunu kendisi sağlamak zorunda kalmıştır. Bayburt bölgesinden gelerek İspir'in Kuzey Doğusunda bulunan Hodiçor Köyü'ndeki Ermenileri kurtarmak bahanesiyle İspir'de yaşayan ve ilçenin büyük çoğunluğunu oluşturan Türk-İslam ahaliyi tamamen yok etmeyi amaçlayan Ermeniler, bu gayelerinde başarılı olamamış ve 25 Şubat 1918'de Türk kuvvetleri İspir'e girerek iki yıl süren işgale son vermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Aidiyet, Mücadele, Türklük.

Abstract: İspir, which is located in the northeast of Turkey and connects Eastern Anatolian Region and Black Sea Region with each other, is one of the two most important midpoints. In addition to its geopolitical importance, İspir has been the subject of continuous settlement and migration movements throughout history due to its availability for agriculture and underground treasure. With the arrival of Saka-Scythians in the 7th century BC. İspir's turkization began and it became at regular intervals one of the locations where initially Kipchak Turks and then Muslim Turks settled. İspir, which has

* Bu çalışma, İğdır Üniversitesi ve Türk Tarih Kurumu tarafından 16-18 Ekim 2019 tarihlerinde düzenlenen "XX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu"nda sözlü olarak sunulan ve tam metni yayımlanmayan bildirinin yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

remained under the rule of many Turkish states, is one of the places where Armenians historically have claims, as well. İspir was one of the settlements that passed under the administration of the Ottoman Empire since 1514 and it was one of the settlements exposed to Armenian atrocities during the First World War. İspir, which was subjected to the Russian occupation in February 1916, was once more subjected to unbelievable atrocities by Armenians when the Russians withdrew from the region due to the Bolshevik Revolution of 1917. The upheavals leading caused by Armenian gang leader Arşak, who received orders from Antranic, efforts to destroy the Turkish-Islamic people in total, are fixed by historical documents and are still in memory. The upheavals caused by the Armenian gang leader Arşak, who received orders from Antranic, and his efforts to mass slaughter the Turkish-Islamic people are unmistakably true according to historical documents and they are still alive in the memory.

The district, which was left to his own devices due to the withdrawal of Çoruh Battallion to Bayburt, had to ensure its own emancipation. Armenians, who came from Bayburt on the pretext of saving the Armenians living in the Hodiçor village located in the northeast of İspir, actually intent on massacring Turkish-Islamic population who constituted the majority of district. Armenians failed to reach their goals and by entering İspir on February 25, 1918, Turkish forces have ended the occupation that lasted for two years.

Keywords: History, Belonging, Struggle, Turkishness.

Giriş

Erzurum’a bağlı ve ilin kuzeybatısında bulunan İspir ilçesi, Orta Çoruh Havzası’nın önemli yerleşim merkezlerinden biri olup, coğrafi bakımdan Doğu Karadeniz Bölgesi’nde yer almaktadır. Kuzeyde Soğanlı-Kaçkar Dağları, güneyden ise Mescit Dağları ile sınırlıdır. 2805 km² yüz ölçümüne sahip olan ilçe, kuzeyde İkizdere/Rize, batıda Bayburt, güneyde Erzurum ve doğuda ise Yusufeli/Artvin ile komşudur. Karasal Doğu Anadolu iklimi ile nemli ılıman Karadeniz iklimi arasındaki bir iklim kuşağı içerisinde yer alan İspir, Çoruh Nehri’ni de barındırmakta, rakım, iklim, toprak ve bitki örtüsü bakımından farklılıklar göstermektedir.¹

Deniz seviyesinden yaklaşık 1200 m Yükseklikte bulunan ilçenin Erzurum’a olan mesafesi yaklaşık 145, Bayburt’a 98, Rize’ye ise 110 kilometredir. İlçenin kuzeyinde bulunan Rize’ye bağlı İkizdere ilçesinin bazı köyleri, ilçenin batısında bulunan bugün Bayburt’a bağlı bazı köyler ile yine Erzurum’un bir başka ilçesi olan ve bugün İspir’in 20 kilometre batısındaki Pazaryolu (Norgâh)² da geçmişte İspir’e dâhildi. Böylelikle, tarihi süreç olarak bugünkünden çok daha geniş sınırlara sahipti. Dolayısıyla bu çalışmada İspir coğrafyasına beldenin geçmişte sahip olduğu söz konusu coğrafyanın tamamı dâhil edilmiştir.

İspir, Doğu Anadolu Bölgesi’ni Doğu Karadeniz’e bağlayan bir kavşak noktasıdır. Bu nedenle siyasi, ticari ve askeri yollar üzerinde bulunmaktadır. Bu öneminden dolayı tarih boyunca birçok medeniyetin göç ve iskân hareketlerine ev sahipliği yapmıştır. İlçe merkezindeki kale başta olmak üzere, akarsu kenarlarında savunma amaçlı olarak inşa edilen çok sayıda kale ve höyük, ilçenin prehistorik dönemlerden itibaren yoğun yerleşmelere sahip olduğunu göstermektedir. M.Ö. IV. binden itibaren bölgede çeşitli kavim ve halklar

¹ Veli Ünsal, “İspir Kaleleri”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.II, S.1, Aralık 2015, s. 54.

² Pazaryolu, İspir’in 20 kilometre batısında bulunmakta olup, eski adı “Norgâh” idi. 21 Haziran 1989 tarihli ve 20202 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 3578 sayılı kanun ile ilçe olmuş ve Bayburt ile İspir’den ayrılan 35 köy Pazaryolu’na bağlanmıştır. *T.C. Resmi Gazete*, 21 Haziran 1989, S. 20202, s. 1-4.

yerleşmişlerdir. Erzurum ve çevresinde M.Ö. III binlerde ortaya çıkan Karaz ve Hurri kültürlerinin izleri İspir ve Pazaryolu'nda da görülmektedir.³

İspir, yer altı kaynakları bakımından da oldukça zengindir. Ulutaş Köyü'ndeki bakır yataklarının potansiyel bakımından 200 milyon ton civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bölgede ayrıca firuze, kömür, Maden Köyü'nde demir ve Karahan Köyü'nde linyit, kömür ve tebeşir yatakları mevcuttur.⁴ İspir, rakımının düşüklüğü, iklimin elverişli olması, ayrıca Çoruh Nehri ve daha birçok dere tarafından sulanan arazileriyle tarımsal açıdan oldukça verimli topraklara sahiptir. Bu nedenle tarihin hemen her döneminde tarım, hayvancılık ve arıcılık en önemli geçim kaynağı olmuştur.

İspir ve çevresi coğrafi konumundan dolayı sürekli göç, istila ve iskânlarla maruz kaldığından, birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bölgedeki eski yerleşimler, tarihi eserler ve yer adları filolojik bakımdan incelendiğinde bu husus daha net biçimde ortaya çıkabilmektedir. Bununla beraber, İspir ve civarı ile burada yaşayan halkların menşei de sürekli tartışma konusu olmuş ve pek çok fikir ileri sürülmüştür. Bunlardan biri de Ermeni iddialarıdır. Hovhannes Zatikyan, Geğam Badalyan, Ashot A. Melkonyan, Simon Payaslian ve Richard G. Hovannisian gibi Ermeni tarihçi veya araştırmacılar, İspir'deki yerleşim yerlerinin eski adlarının Ermenice olduğunu, tarih boyunca burada çoğunlukla Ermenilerin yaşadığını ve Türklerin sonradan gelerek Ermeni topraklarını kendilerine mâl ettiklerini ifadeyle, İspir'in geçmişte bir Ermeni yurdu olduğunu iddia etmişlerdir. Onların kaleme aldıkları eserlerde ortaya attıkları çeşitli iddialar, bu çalışmada detaylı bir incelemeye ve tenkide tâbi tutularak ağırlıklı olarak ana kaynaklarda verilen bilgilerle mukayese edilmiştir.

Bu çalışmada İspir'in özellikle Ermenilerin iddialarının ağırlık noktası olan eski çağı ve yakın çağına ait dönemlerine ilişkin olarak ana kaynak kullanımına özen gösterilmeye çalışılmıştır. Antik Yunan ve Gürcü eserleri ile orta ve yeniçağ seyyahlarından da yararlanılmıştır. Osmanlı dönemine ait olmak üzere, Erzurum'a ait mufassal avarız defteri, nüfus defteri, salnameler kullanılarak İspir'deki nüfus oranları ve meskûn halkın sosyo-kültürel özellikleri ortaya konulmuştur. I. Dünya Savaşı yıllarında Rus kuvvetlerinin işgali sonrası bölgede yaşayan Ermenilerin, Türk-İslam ahaliye karşı giriştikleri mezalim ve katliamlar da Arşiv belgeleri ile temel eserlerden faydalanarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. İlk ve Orta Çağlarda İspir

İspir'in önemli askeri ve ticari yolların kavşak noktasında yer alması ve Çoruh Nehri'ni de barındırması nedeniyle, Son Kalkolitik ve özellikle Eski Tunç Çağı'dan itibaren yoğun yerleşme ve siyasi teşekküllere ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Bölgenin tarihi çağları hakkında bilgi veren en eski yazılı belgeler, Hitit Krallarından III. Tuthalya (M.Ö. 1410-1308), I. Sippiluliuma (M.Ö. 1385-1345) ve II. Murşili (M.Ö. 1344-1308) dönemlerine aittir.⁵

Urartular döneminde ise Kralı Menua (M. Ö. 810-715), Pasinler'den Çıldır'a kadar olan bölgenin hâkimi Diau-Ekhi-Ni adlı Asyanik yönetimi ilhak etmiş ve buraya komşu olan Çoruh boylarının Asyanik halklarını çivi yazılı belgelerde "Kulka" olarak zikretmiştir. O'nun torunu

³ Hamza Gündoğdu, "İspir Merkezindeki Tarihi Kalıntılar", *İspir-Pazaryolu Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu (26-28 Haziran 2008 İspir-Erzurum)*, Ed. Fahri Yavuz, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 59.

⁴ Abdullah Köse, *İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1991, s. 286.

⁵ Alpaslan Ceylan-Yasin Topaloğlu, "İspir Çevresinin Tarihi ve Arkeolojik Verileri", *İspir-Pazaryolu Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu (26-28 Haziran 2008 İspir-Erzurum)*, Ed. Fahri Yavuz, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 73.

olan II. Sarduri (753-735) de M.Ö. 753’te Çoruh civarındaki Kulka-Ni Krallığı üzerine sefere çıkarak bu bölgeyi itaat altına almış ve burada yaşayan yerli halk, Saka-İskitlerin gelmesi üzerine yurtlarını terk etmiştir. Saka-İskitler, M.Ö. 680 yılında Kafkas Dağları’nı aşarak Kür ve Aras boylarına yayılmış, hatta Asur sınırına kadar ulaşan hemen hemen bütün Anadolu gibi Çoruh boylarına da yerleşmişlerdi. Savaşçılık özellikleri ile tanınan bu Türkler “Saper” adı ile anılmakta olup, Herodot bu kelimeyi “Saspeir”⁶, Ksenophon “Hesperit”⁷ Bizanslı Faistus ise “Sber/Sper”⁸ olarak zikretmiştir. Binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan İspir adı⁹ bu sözcükten gelmekte olup, bugün Türkiye’de Saka-İskitlerden kalma birkaç yer adından biridir. Herodot’a göre; Saka-İskitler, Medler tarafından zayıflatılınca Aras-Çoruh-Kür boylarına yerleşmiş olup, Persler döneminde Çoruh bölgesinde bir satraplık olarak yaşamışlardır.¹⁰ Görüldüğü üzere bölgenin Türkleşmesi, M.Ö VII. Yüzyıl başlarında başlamıştır.

M.Ö. 636 yılında Saka-İskitlerin nüfuzu azalmış ve bölgede Med hâkimiyeti başlamıştır. Persler döneminde I. Darius (M.Ö. 522-485) zamanında ise Doğu Anadolu 23 satraplık bölgesine ayrılmıştır. Bunlardan Çoruh Havzası’nı kapsayanı ise Herodot’a göre 18. Satraplık olup, İspir’i de içine almaktaydı. Saka-İskitlerin kollarından olan Phasian, Saspir ve Taok adlı Türk boyları da bu 18. Satraplığa bağlıydı.¹¹

Kafkasları ele geçirmek isteyen Makedonyalı İskender’in orduları, meşhur doğu seferi sırasında M. Ö. 336 yılında bölgeye geldiğinde Çoruh’tan Tiflis’e kadar olan bölgede kalabalık bir Türk nüfusla karşılaşmıştır. Bu Türkler, kaynaklarda “Bun-Turki” olarak ifade edilen Kıpçaklardır.¹² Kıpçaklar bu sırada İspir’i de içine alan geniş bir coğrafyada yaşamaktaydılar. Ayrıca “Gürcistan Tarihi” anlamına gelen Kartlis-Çkhovreba adlı Gürcü ana kaynağında da bölgede Kıpçakların varlığı ve istilacılara karşı çok şiddetli karşı koymaları anlatılmıştır.¹³

Ermeni yazarlar Erzurum ve civarında geçmişte “Hay/Hayk” adlı bir devletlerinin olduğunu ileri sürmektedirler. Onların inancına göre; büyük tufandan sonra Hz. Nuh’un çocukları olan Ham, Sam ve Yafes dünyaya hükmetmişlerdi. Ermeniler, Yafes’in oğlu Tiras, Tiras’ın oğlu Togarma ve onun da oğlu olan Hayk’ın soyundan geldiklerine inanmaktadırlar. Bu nedenle kendilerine “Hay”, Ermenistan’a da “Hayastan” adını vermektedirler.¹⁴ Ancak Ermenistan adı ve hudutları belirsiz olup, ayrıca Ermenistan kelimesinin “Hayastan”, Ermeni sözcüğünün de

⁶ Herodot bu kelimeyi, Skythler başlığı altında, “...Yükü hafif bir adam Maiotis Gölü’nden Phasis ve Kolkhis’e otuz günde yürür; Kolkhis’ten sonra Media’ya kadar aşılacak yol o kadar çok değildir, zira bu iki bölge arasında bir tek ulus vardır, bunlar Saspeirlerdir...” demek suretiyle zikretmiştir. Herodotos, *Tarih*, Çev: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 60.

⁷ Ksenophon, *Anabasis (On Binlerin Dönüşü)*, Çev: Sinem Ceviz, Parola Yayınları, İstanbul 2014, s. 336.

⁸ Yunus Özger, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İspir ve Köylerinin Nüfusu”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, Erzurum 2007, s. 276.

⁹ Bilge Umar, “İspir” adının kökenini, Hellen yazarlarının “Saspeires” olarak andığı bir halkın yaşadığı yurt olarak ifade etmiştir. Bilge Umar’a göre; Alman Arkeolog ve Sanat Tarihçisi Ernst Emil Herzfeld bu kelimenin ve “Sa” eki eklenerek “Sper/Spir” sözcüğünden türetildiğini ve Hitit belgelerinde adı geçen İsmirik’in İspir olduğu kanısındadır. Bilge Umar, *Türkiye’deki Tarihî Adlar*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1993, s. 349.

¹⁰ M. Fahreddin Kırzioğlu, *Millî Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir*, Neşr: Ahmet Polat, Erzurum 1970, s. 7-9.

¹¹ Ali Murat Aktemur, “İspir ve Çevresindeki Kültür Varlıkları”, *İspir-Pazaryolu Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu (26-28 Haziran 2008 İspir-Erzurum)*, Ed. Fahri Yavuz, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 35.

¹² Ahmet Toksoy, “Anadolu Üzerine Yapılan Türk Akınları ve İspir Bölgesi”, *İspir-Pazaryolu Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu (26-28 Haziran 2008 İspir-Erzurum)*, Ed. Fahri Yavuz, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 13.

¹³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, TTK Basımevi, Ankara 1992, s. 20-21.

¹⁴ Mehmet Yılmaz, “Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 43, Erzurum 2010, s. 100.

“Hay” ile ilgisi yoktur. Hatta “Hay” olarak zikredilen halkın menşei ve bölgeye ne zaman geldikleri hususu da belirsizdir. Bu konuda Ermeni tarihçiler de dâhil olmak üzere, tarihçiler arasında bir ittifak yoktur. Hay’ların Urartulardan, Frigyalılardan ve Treklerden geldiğine dair birçok iddia mevcuttur.¹⁵

Armenia/Ermenistan kelimesi ise, M. Ö 188 yılında kurulan Artaksias Krallığı döneminde Ârâmice “Yukarı/Dağlık/Yüksek Bölge” anlamındaki coğrafi bir terimdir. Bu dönemde Muş ve Ahlat bölgeleri için kullanılmışken, Romalılar zamanında Orta ve Yukarı Murat Suyu ile Kür ve Aras Nehirleri boyları için de kullanılmış ve daha sonra Avrupalılar da bu terimi kullanır olmuşlardır. Kendilerini “Hay” sözcüğü ile tanımlayan ve “Hayk/Haik” adındaki bir atadan geldiklerine inanan Ermeniler ile Armenia/Ermenistan adının bir alakası yoktur. Kaldı ki Asur, Med, Pers ve Part yazıtları ile Ksenophon’un Anabasisi’nde ve Strabon’un Coğrafya’sında “Hay” yada “Hayastan”dan bahsedilmemiştir. Ermenilere yakınlığıyla tanınan Prof. Dr. Jean Laurent, Ermenilere ilişkin olarak, “...Gerçekten yazılı tarihin başlangıcından beri bu şekilde sınırlanan ülke bir devlet değil, coğrafi bir terimdir. Şüphesiz, Ermenilerin bu bölgede yaşadıkları olmuştur... Fakat bu bölgeye, sırf Ermenistan adını taşıdığı için ne Ermenilerin mukadderatı, ne de Ermenistan devleti adını taşıyan bir devletin varlığı kesinlikle bağlanamaz” demiştir.¹⁶

İspir’in Saka-İskit hâkimiyeti ile Türkleşmeye başladığı ve Kıpçakların gelişi ile bu sürecin devam ettiği tarihi kaynaklarla sabit olmasına rağmen, Ermenilerin Doğu Anadolu’da hak iddia ettiği yerlerden biri de İspir’dir. Ermenilere göre İspir, “Büyük Hayk”ın “Yüksek Hayk Eyaleti”nde bulunup, merkezi ise Çoruh Nehri’nin sağ kıyısında göz alıcı bahçelerin bulunduğu vadide yer alan bir kale şehri olan İspir’dir. Ayrıca Ermenilerin en eski yerleşimlerinden biridir ve “Beyler Şehri” olarak adlandırmaktadırlar.¹⁷ Robert Hewsen ise Erzurum’un kuzeybatısının İspir Ermeni Prensliği’ne dâhil olduğunu ileri sürmüştür. O’na göre İspir, Ermenistan’ın çoğunu kontrol edebilmek için jeopolitik bir yer olup, V. Yüzyıldan itibaren Bagratunilerin atalarının toprağı idi. Hatta Bagratunilerin merkezi olarak kullanılmış olabilir.¹⁸ Oysaki Bizanslı Faustus, 355-360 yıllarında Oğuz ilbeğlerini sıralarken, Bagratlı paşaların menşeinin İspir’den geldiğini ifade etmiştir.¹⁹

XII. yüzyılda gelindiğinde ancak atlaslarda Ermenistan/Armenia adına rastlanmaya başlanacaktır. XIX. Yüzyılda yaşamış olan ünlü Alman coğrafyacı ve haritacısı Heinrich Kiepert’in, Berlin’de basılan “Grosser Handatlas”ında bile Ermenistan yer almamıştır. Berlin’de yayınlanan Neu Deutsch Allgemeine Zeitung adlı gazetenin 16 Kasım 1890 tarihli sayısında yer alan “Ermeni Meselesi” başlıklı makalesindeki şu cümleler dikkat çekicidir: “Binaenaleyh Ermenistan isminin tarihçe hiçbir ehemmiyeti olmadığı gibi, coğrafya nazarında bu isim o kadar vâsidir ki, Ermenistan’ın hududunu tayin etmek için Mösyö Kiepert bile çok müşkülât çekecektir”. Coğrafi olarak Ermenistan adı, Rusya ve İngiltere’nin gayretleriyle

¹⁵ Mahmut Niyazi Sezgin, “Türk-Ermeni İlişkilerinin Kayıp Halkası: Gregoryan Türkler”, *Türk Yurdu*, Yıl. 103, S. 319, Mart 2014, s. 49.

¹⁶ Erdal İter, “Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 6, Ankara Yaz 2002, s. 24-25.

¹⁷ Geğam Badalyan, “Մթեր”, *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան* (“Sper/İspir”, *Ermeni Sovyet Ansiklopedisi*), C. XI. Yereva 1985, s. 70.

¹⁸ Robert H. Hewsen, “Summit of The Earth”, *Armenian Karin/Erzerum*, Ed: Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, California 2003, s. 37.

¹⁹ Dilek Kıztanır, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans İle İlişkileri*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2018, s. 19.

1878’deki Berlin Antlaşması ile sunî olarak meydana getirilen “Ermeni Meselesi”nden sonra siyasi bir tavır sonucu atlaslarda yer almaya başlamıştır.²⁰

M.Ö. 2. Yüzyıl sonlarında Val-Arşak, İlk Arşaklıları bir uç beyliği olarak kurunca Dağıstan’da yaşayan Balkar/Bulgarlardan yoğun göç kitlelerini M.Ö 130 yılında Kuzey Doğu Anadolu’ya getirmiştir. Bunlardan Balkar Boyunu Bayburt-İspir-Yusufeli bölgesinde Çoruh Nehri’nin kuzeyinde yer alan yaylalara yerleştirmiştir. Bu nedenle bu dağlar günümüzde halen Barkal/Barkar/Balkar olarak adlandırılmaktadır.²¹ Buradan hareketle bölgeye Türk göçünün devam ettiği anlaşılmaktadır.

Milattan sonra 380 yıllarında coğrafi bir terim olarak Armenia olarak adlandırılan bölgenin yönetimi halen Arşak ailesinin elindeydi. Yönetici olan Arşak, 390 yılında öldüğünde onun toprakları Romalıların eline geçmişti. O zamana kadar Aşağı Armenia coğrafi bölgesinin bir bölümü, altı siyasi teşekküle ayrılmıştı. Bunlardan birisi de Erzurum’un kuzeybatısında bulunan İspir Prensliği idi. İspir, Bagratuni ailesinin atalarının nüfuz sahası idi. Bagratunilerin merkezi hakkında iki ihtimal ağırlık kazanmaktadır. Birincisi, bugünkü Bayburt sınırları içerisinde ve Çoruh Nehri kenarındaki Smbatavan veya Simbataverd kalesi idi. İkinci ihtimal ise, M.Ö. I. Bin yılın başlarından itibaren meşhur olan, kendine has bir kalesi ve altın madenleri bulunan İspir idi.²²

Bizans döneminde İmparator II. Theodosios tarafından Erzurum şehri kurulunca, önce Sasaniler ve Bizans, ardından Bizans ile İslam birlikleri arasında bölge üzerinde hâkimiyet mücadeleleri başlamıştır. Bizans, 430 yılında İspir’i de içerisine alan bütün Çoruh boylarına hâkim olmuş, ancak Sasaniler 554 yılında Erzurum’u ele geçirmişlerdir. Bu dönemde Bizans tarafından mağlup edilen Bulgar Türklerinin bir kısmı Trabzon havalisi, Çoruh Vadisi ve Yukarı Fırat bölgelerinde iskân edilmişlerdir. Bugün İspir ilçesinin yakınında bulunan Hortik/Hortuk Köyü’nün adı da bu Bulgar Türklerinin Horto kabilesinden gelmektedir. Bizans ve Sasaniler arasında 562 yılında bir antlaşma yapılmış ve Çoruh boyları Bizans egemenliğine geçmiştir.²³

Erzurum, Bizans döneminde Theodosiopolis, Araplar tarafından Kalikala ve Ermenilerce ise Karin olarak anılmıştır. Ancak Hovhannes Zatikyan, Erzurum’un ilk adının “Yüksek Hayk” olduğunu ve Justinian’ın 536 yılında yeni bir idari yapılanmaya gitmesi üzerine “İlk Hayk” adını aldığını ve 689 yılında Araplar tarafından işgal edildiğini belirtmiştir.²⁴ Ancak bu tarih yanlıştır. Hz. Osman döneminde, 651 yılında Habib b. Maslama’nun kumandasındaki İslam ordusu Doğu Anadolu’ya girmiş ve Bizan’a tâbi olan Ermeni ileri gelenlerini, İslam Devleti’ne vergi vermek suretiyle bağlı kılan bir antlaşma yapmak zorunda bırakmıştı. Bizans’ın bu Ermenilere yönelik bazı askeri faaliyetleri üzerine, Kumandan Habib b. Maslama, Bizans Kumandanı Moryanos’u mağlup ederek Theodosiopolis’i 653 yılında fethetmiştir.²⁵ Ayrıca, yukarıda da ifade edildiği üzere, bu döneme ait hiçbir tarihi kaynakta “Hayk” veya “Hayastan” adlı bir siyasi siyasi teşekküle rastlanmamıştır.

²⁰ İlter, *agm.*, s. 27-28.

²¹ Kırzioğlu, *age*, s. 12.

²² Savaş Eğilmez, “Karin Bölgesi ve Theodosiopolis’in Kuruluşu”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 33, Erzurum 2007, s. 186-187.

²³ Kemal Taşçı, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2008, s. 55-58.

²⁴ Հովհաննէս ԶԱՏԻԿՅԱՆ, ԿԱՐԻՆԻ ՆԱՀԱՆԳԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ, Երևան 2013, (Hovhannes Zatikyan, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Yapılanlar*, Erivan 2013), s. 105.

²⁵ Mükrimin H. Yınanç, “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi (İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Bibliyografya Lugati)*, C. IV, MEB Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, s. 346.

Erzurum'un kısa aralıklarla Bizans ve Araplar arasında el değiştirdiği dönemde İspir, 693 yılından itibaren Bagratlı Beylerinin uzaklaştırılmasıyla, Kalikala (Erzurum) Emirliği'nden gönderilen memurlar tarafından idare edilmekteydi. Bagratlılar Hazar-Arap mücadelelerinde Araplara destek verdiği için, Hazarlar 764 yılında sefere çıkarak Çoruh Bölgesine hâkim olmuş ve Bagratunileri itaat altına almışlardır. Ancak Abbasi Halifeliğinin kuzeye düzenlediği bir seferde İspir de ele geçirilmiştir. Abbasilerin iç karışıklık yaşadığı bir dönemde İspir, 949 yılında yeniden Bizans idaresindeki Thodosiopolis'e bağlanmıştır. II. Basileios döneminde Elazığ ve Tunceli Valisi Bardas isyan edince Bagratuni Küropalates David yardıma koşmuş, Çoruh boylarındaki Sakalardan kurduğu orduyla Bardas'ı mağlup etmiştir. Bu yardımına karşılık olarak II. Basileios 967 yılında David'e mükâfat olarak Ç'ormairi'yi vermiştir. David'in ölümünden sonra yöre yeniden Bizans'a geçmiştir.²⁶

Ermeniler ve bazı batılı tarihçiler, Hristiyanlık taassubuyla hareket ederek, İspir'deki eski yer adlarını Ermeniceye dayandırma gayretine kapıldıkları görülmektedir. Ç'ormairi olarak ifade edilen yer buna bir örnektir. Burası Erzurum'un kuzeyinde ve İspir'in güneyinde yer almaktadır. E. Honigmann, "Ç'ormairi" sözcüğünün Ermenicede kuru anlamındaki "çor" ile ağaç manasındaki "mairi" kelimelerinin birleşmesiyle meydana geldiğini ifade etmiştir.²⁷ Ancak "çor" kelimesi Türkçe olup "tuzlu, zehir, kısır ve mahsul vermeyen toprak"²⁸ anlamlarına gelmektedir. Ayrıca bu kelime günümüzde Erzurum bölgesinde "zehir" manasında halen kullanılmaktadır. Geçmişte İspir'e dâhil olan Pazaryolu'nun eski adı olan Norgâh ile ilgili de belirsizlik hâkimdir. Moğolca'da nemli/ıslak anlamına gelen²⁹ "Nor" ile Farsça'daki mekân³⁰ manasındaki "Gâh" ekinin birleşmesinden oluşmuş olup, "sulu/sulak yer" anlamındadır. Ayrıca Norgâh'a ait olan "Bayındır" Köyü ile buranın batısında bulunan "İğdir" in adı Oğuz Boylarından gelmektedir. Yine bugün bölgede bulunan ve Bayburt'a bağlanan "Baksi" köyünün ismi de Türkçedir.

Saka-İskitlerle başlayan ve İspir'i de içerisine alan Anadolu üzerine yapılan Türk akınları sürekli devam etmiş olup, bu süreç Büyük Selçuklular döneminde hızlanmıştır. Tuğrul Bey zamanında, İbrahim Yınal kumandasındaki Selçuklu ordusu Anadolu'ya girmiş; İspir de dâhil olmak üzere Tercan, Bayburt ve Trabzon'a kadar olan bölgeyi ele geçirmiştir. Sonrasında 18 Eylül 1048'de Pasinler'de yapılan savaşta Bizans ordusu mağlup edilerek Türk boyları Doğu Anadolu'ya yayılmıştı. Bunun üzerine, kaybedilen yerlere yeniden sahip olabilmek için Bizans İmparatoru Anadolu'ya yeni kuvvetler göndermiştir. Tuğrul Bey ise orduyu 3 kısma ayırarak her birini farklı bölgelere akınlar yapmaya göndermiştir. Çoruh Boylarına giden Selçuklu kuvvetleri buradaki Türk hâkimiyetini pekiştirmiştir. Bu Selçuklu fetihleri vuku bulduğu sırada Doğu Anadolu'da Saltuklu Beyliği kurulmuştur. Çünkü Sultan Alparslan 1071'deki Malazgirt Savaşı'ndan sonra Erzurum ve çevresini iktâ olarak Ebu'l Kasım Saltuk'a vermişti. Başkenti Erzurum olan Saltuklu Beyliği, İspir'i de içine almaktaydı. Saltuklu hâkimiyeti esnasında Çoruh Havzası Gürcü saldırılarına maruz kalmaktaydı. Gürcü Kralı David'in 1115 yılında gerçekleştirdiği akınlardan Çoruh Havzası'ndaki birçok yer olumsuz etkilenmiştir. Gürcü Kraliçesi Tamara döneminde ise İspir istila edilmiştir. Saltuklular zayıflayıp Rükneddin Süleyman Şah tarafından tarihe mâl edilince, İspir dâhil olmak üzere Erzurum Anadolu

²⁶ Taşçı, *agt.*, s. 59-62.

²⁷ Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev: Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 224.

²⁸ *Derleme Sözlüğü*, III, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 211/3, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, s. 1270.

²⁹ Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, Çev: Günay Karaağaç, TDK Yayınları, Ankara 2003, s. 924.

³⁰ Mehmet Kanar, *Büyük Sözlük Farsça-Türkçe*, Birim Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 509.

Selçuklu Devleti hâkimiyetine girmiştir. Bu devlet zamanında Erzurum’da Melik olarak görev yapan Mugiseddin Tuğrul Şah, bugün İspir’de bulunan Tuğrul Şah Camii’ni yaptıran kişidir.³¹

Bu dönemde Doğu Karadeniz Bölgesi’ne yoğun olarak Kıpçak Türklerinin geldiği bilinmektedir. 1103 yılından itibaren Ruz knezliklerine karşı önemli mağlubiyetler yaşayan Kıpçaklar, güneye inerek Gürcülerle komşu olmuşlardır.³² Gürcü tarihlerine göre, 1118 yılında gelen Kıpçakların bir kısmı, Gürcüler tarafından İspir’i de içine alan Çoruh Vadisi’ne yerleştirilmişlerdi. Daha sonra Gürcüler bu bölgeyi Atabegler Yurdu (Saatebego) olarak anmışlardır.³³ Gürcü Kral David, Kıpçak Türklerinden elde ettiği ve Türk usulüne göre donattığı 40 bin kişilik büyük askeri kuvvetle, bölgedeki Oğuzları Çoruh Nehri Havzası ve Pasinler’e doğru çekilmek zorunda bırakmıştır. Neticede 1124 yılında Batı yönünde İspir’e kadar ilerlemiş³⁴ ve Kıpçaklar buralara yerleşmeye devam etmişlerdir.³⁵ Böylece Oğuz Türkmenlerine karşı mücadelede Kıpçakların İspir’de 40. Bin kişilik seçkin bir kuvvet çıkaracak kadar nüfus yoğunluğuna sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Kıpçaklar, Kraliçe II. Tamara döneminde Gürcülerden ayrılmış ve bunların bir kısmı Kafkaslara göç etmişlerdir. Göç edenlerin bir kısmı Ahıska-İspir arasındaki Çoruh boylarına yerleştirilmişlerdir. Bölgeye ikinci Kıpçak göçü ise 1177 yılında vukuu bulmuştur.³⁶

İspir, Moğol istilasından kaçan Türkmen topluluklarının da iskân yeri olmuştur. 1336 yılında İlhanlı Devleti yıkılınca Eretnalıların hâkimiyetine geçen İspir’e Mutaharten hâkim olmuştur. Timur’a gitmek için Anadolu’dan geçen İspanyol Elçi Clavijo, dönüş yolunda Tortum üzerinden İspir’e de uğramış, dağlık bir bölge olmasına rağmen oldukça verimli bir yer olduğunu ifade etmiştir.³⁷ Mutaharten’den sonra Karakoyunlu egemenliğine geçen İspir, daha sonra Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan’ın 1458 yılında Kıpçak Atabegleri üzerine yaptığı seferde Akkoyunluların, bu devletin yıkılmasından sonra da Mirza Çabuk’un eline geçmiştir.³⁸ Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan’ın yaptığı koyduğu kanunlar, Osmanlı Devleti zamanında da bir müddet daha uygulanmıştı. İspir’in de dâhil olduğu civar yerleşim yerlerine ait mufassal tahrir ve evkaf defterlerinde bu husus görülebilir.³⁹ Tarih boyunca belli aralıklarla Türk göçlerine maruz kalan İspir, pek çok Türk Devleti’nin egemenliğinde bulunmuş olup, kısa bir süre Gürcü hâkimiyetinde kaldıktan sonra, bu tarihi süreç Osmanlılarla devam edecektir.

2. İspir’de Osmanlı Devleti Hâkimiyeti

Osmanlı Devleti’nin fethinden önce İspir ve çevresi kısa bir süre Gürcü Atabeylerin hâkimiyeti altında idi. Sultan II. Bayezid döneminde henüz Trabzon Sancak Beyi olan Şehzade Selim, Gürcü topraklarına akınlar yapmaktaydı. Bu akınlar sırasında 1499 yılında İspir Kalesi Osmanlılar tarafından ele geçirilmiş, ancak kısa süre sonra Gürcüler burayı geri almışlardı. 1502 yılında bu atabeyliğin başına geçen ve Ardanuç’ta oturan Mirza Çabuk, Çoruh Vadisi, İspir, Ardahan, Göle, Oltu, Ahılkelek, Çıldır, Artvin, Şavşat, Ardanuç, Yusufeli ve Narman

³¹ Toksoy, *agm.*, s. 15-17.

³² Mehmet Kıldırhoğlu, “Kişi, Yer, Boy Adlarına Göre Ahıska ve Çevresindeki Kıpçaklar Kumanlarla Diğer Türk Boylarının Bağlantıları”, *Karadeniz*, S. 40, Kış 2018, s. 417.

³³ İbrahim Telliöğlu, “Doğu Karadeniz Kıpçakları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 48, Kış 2015, s. 64-66.

³⁴ Salim Cöğçe, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (13-17 Ekim 1986 Samsun)*, Samsun 1988, s. 479.

³⁵ Kırzioğlu, *age.*, s. 119.

³⁶ Kıldırhoğlu, *agm.*, s. 417.

³⁷ Ruy Gonzales De Clavijo, *Timur’un Hayatı&Kadiz’den Semerkant’a Seyahatler*, Çev: Zeynep Ertan, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008, s. 273.

³⁸ Toksoy, *agm.*, s. 17.

³⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 198.

bölgelerine de hâkimdi. Şehzade Selim'in, bu dönemde Mirza Çabuk ile kurduğu dostane ilişkiler Selim'in padişahlığı döneminde de devam etmişti. Hatta Mirza Çabuk, Sultan Selim'in 1514 yılında gerçekleştirdiği Çaldıran Seferi sırasında Osmanlı Ordusuna iase yardımında bulunmuştu. Ancak bu seferin dönüşü sırasında Osmanlılara yeniden yardım etme konusunda tereddüt yaşamış, bu davranışından daha sonra pişmanlık duyduğundan kendisini Sultan Selim'e affettirebilmek için İspir Kalesi'ni Osmanlı Devleti'ne teslim etmişti. Böylece İspir, 1514 yılı sonlarına doğru Osmanlı idaresine geçmiştir.⁴⁰

İspir, hem 1517 yılında düzenlenen ve Osmanlı idari teşkilatını gösteren bir defterde, hem de 1520 tarihli Karaman-Rum Tahrir Defteri'nde Bayburt Sancağı'na bağlı gösterilmiştir. Buna göre; bugünkünden çok daha geniş bir yüzölçümüne sahip olan İspir'e Çermeli/Çörmeli, Ovacık ve Kabahor nahiyeleri de bağlıydı. 139 köyü, 22 mezrası ve 1 de vankı bulunan İspir'in nüfusu ise kaza merkezi ve köyleri ile birlikte tahminen 19.869 erkek kişi idi. Bu nüfusun %95.4'ü Hristiyanlardan oluşmaktaydı.⁴¹ Hristiyan nüfus oranında dikkat edilmesi gereken en önemli husus ise, din faktörünü dikkate alarak bu halkın Türk olmayacakları kanısına varılmaktadır. Çünkü Kafkasya ve Rumeli'den daha eski dönemlerde Anadolu'ya Hristiyan Türkler olarak getirilen Bulgar, Avar, Peçenek, Uz, Kuman-Kıpçakların büyük bölümü Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'e yerleştirilmişlerdi. Doğu Anadolu'ya getirilen bu Türklerin bir kısmı da Erzurum ve çevresinde iskân edilmişlerdi. Bu iskân olayı neredeyse her yüzyılda bir devam etmiş, Selçuklular Anadolu'ya geldiklerinde bu bölgelerde Hristiyan Türklerle karşılaşmışlardır.⁴² Osmanlı Devleti hâkimiyetine girdikten sonra İspir'de İslamlaşma da hız kazanacaktır.

İspir, 1535 yılına kadar Bayburt Sancağı'na bağlı kalmış, ancak o yıl Erzurum Beylerbeyliği'nin kurulması üzerine Bayburt'tan ayrılarak Erzurum'a bağlı bir sancak haline getirilmiştir. 1642 tarihli avâriz defterinde "İspir Kazası" olarak belirtilmekte ve kazadaki askeri ve dini görevliler, Müslüman ve gayrimüslim halk, köylere göre tasnif edilmiş şekilde ayrıntılı olarak tasnif edilmiştir.⁴³

1642 tarihli avâriz defterine göre İspir ve kendisine bağlı nahiye ile köylerde, Müslümanların yaşadığı 536 hane varken, gayrimüslimlere ait hane sayısı ise 294 olarak kaydedilmiştir. Bu defterdeki nüfus bilgileri 1520 tarihli defterdeki bilgilerle karşılaştırıldığında köy nüfusunda fazla bir değişiklik olmadığı görülmektedir. 1520 yılında İspir'de 139 köy var iken, bu sayı 1642 yılında 136'dır. Ancak İspir kaza merkezinde yerleşik gayrimüslimlere ait hane sayısında ciddi oranda azalma olmuştur. 536 Müslüman haneye karşılık 294 gayr-i müslim hane⁴⁴ vardı. Defterdeki bilgiler arasında, İspir'de özellikle Çoruh Nehri kıyısında bulunan yerleşim yerlerinin bağ ve bahçe bakımından oldukça zengin olduğu ifade edilmektedir. İspir Kazası'nda başta kale görevlileri olmak üzere 301 askeri mensubun olduğu, Karakoç, Ortgi, Pazahbun, Moşağans ve Mahorşin Köylerinde zabtiye bulunduğu belirtilmiştir. Kale görevlilerinin çoğunun İspir Kalesi ve Tortum yolu üzerindeki Fısırik Kalesi'nde olmak üzere, ayrıca yol güzergâhındaki köylerde de kale görevlilerinin bulundukları görülmektedir.⁴⁵

⁴⁰ İbrahim Etem Çakır, "1642 Tarihli Avarız Defterine Göre İspir Sancağı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume C.II, S.8, Yaz 2009, s. 110.

⁴¹ İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1973, s. 18-29, 129; Çakır, *agm*, s. 111.

⁴² Hâmit Zübeyir Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1984, s. 36-37.

⁴³ Mehmet İnbaşı-İbrahim Etem Çakır-Selçuk Demir, *1642 Tarihli Erzurum Eyâleti Mufassal Avâriz Defteri I (Erzurum-Tortum-İsbir-Hınıs-Pasin)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2014, s.33.

⁴⁴ Fikrettin Yavuz-Murat Özkan, *İspir Nüfus Defteri (1835)*, İspir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 17.

⁴⁵ İnbaşı-Çakır-Demir, *age*, s.38-41.

İspir’in XVIII. Yüzyıldaki sosyal durumu ile ilgili bir iddia Ermeni Tarihçi Ashot M. Melkonyan tarafından dile getirilmiştir. O, İspir’de Ermenilere yönelik birçok yok etme hareketlerinin yaşandığını iddia ederek, bunun bir örneğinin de 1723’te meydana geldiğini ileri sürmüştür. O’na göre, belirtilen tarihte İspir’e yönelik vukuu bulan bir Tacik istilasında Ermeniler ele geçirilerek köle olarak satılmış veya din değiştirmek zorunda bırakılmıştır.⁴⁶ 1736-1746 yılları arasında Osmanlı Devleti ile İran arasında ara ara savaşların yaşandığı bilinmekle beraber, belirtilen yılda İspir veya civarına yönelik herhangi bir istila hareketine hiçbir kaynaktan rastlanılmamaktadır. Ermeni Sovyet Ansiklopedisi, İspir’in XIX. Yüzyıl başlarındaki nüfusunu 900 olarak vermişse de bu bilgi hatalıdır.⁴⁷

Resmi kayıtlara göre, XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda da İspir’in Sancak statüsü devam etmiş, 1836 yılında kurulan Erzurum Müşirliği’ne dâhil edilmiştir. 1835 yılına ait nüfus yoklama defterindeki bilgilere göre İspir’e bağlı 152 yerleşim yeri olup, kaza merkezi ve köylerinin toplam erkek nüfusu 11.308 olup, bunun %95’ini Müslümanlar oluşturmaktaydı.⁴⁸ XIX. Yüzyıl’da İspir’in idari statüsünde değişiklikler olmuş ve 1878 yılında Bayburt Sancağı’na, bağlanmıştır.⁴⁹ Bayburt’a bağlı olduğu 1882 yılına ait kayıtlarda İspir’in 155 köyü bulunmaktaydı. 3.580 hanede 17.928 Müslümana karşılık, 1.512 Katolik Hristiyan ve 1.432 Ermeni olmak üzere toplam 20.872 erkek nüfus yaşamaktaydı. 1886 yılı gelindiğinde ise İspir’e bağlı 13 nahiye ve 134 köy bulunmaktaydı. Burada 5.281 hanede 16.829 erkek ve 15.688 kadın olmak üzere toplam 32.517 kişi yaşamaktaydı.⁵⁰

Ashot A Melkonyan, 1809-1909 yılları arasında Anadolu’daki Ermeni nüfusunun kasıtlı olarak eritildiğini ileri sürmüş ve bu durumun yaşandığını iddia ettiği yerlerden birine de İspir’i örnek vermiştir. O, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşının yaşandığı yere yakın olması ve “Hamidiye Alaylarının Ermeni nüfusu kırdığını” ileri sürmüştür. Hayatta kalanların ise “Doğu Ermenistan’a” ve Kafkasya’nın diğer bölgelerine göç ettiğini, yerinde kalanların, özellikle İspir’in kuzey kesimlerinde yaşayan Müslüman Ermenilerin Türkleştirildiğini iddia etmiştir. Onun verdiği rakamlara göre; belirtilen yıllar arasında İspir’deki Ermeni hane sayısı 81’den 18’e, birey sayısı ise 28.300’den 3122’ye düşmüştür.⁵¹ Verilen bu rakamlar çok abartılıdır. Çünkü tarihin hiçbir döneminde İspir’deki Ermeni nüfusu bu kadar büyük sayılara ulaşmamıştır.

XIX. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde İspir’in Erzincan Sancağı’na bağlı olduğu görülmektedir. Bu tarihlerde İspir, 123 köyü ve 5.281 haneye sahiptir. Nüfusu ise 32.981 Müslüman ve 3098 gayrimüslim olmak üzere toplam 36079 kişidir. Nüfus oranı okul ve ibadethane sayısına da yansımıştır. Müslümanlara ait 13 ilkokul varken, Ermenilerin sadece 2 ilkokulu bulunmaktadır. İlçede toplam 23 ibadethane olup, bunlar 20 camii ve 3 kiliseden ibaretti.⁵² İspir, 1892-1898 yılları arasında ise 143 köyü ve 13 nahiyeyle sahipti. Bu tarihten sonra köy sayısında kısa süre içerisinde büyük farklılıklar yaşandığı anlaşılmaktadır. Çünkü

⁴⁶ Ashot M. Melkonyan, “The Demography Of the Province of Erzurum”, *Armenian Karin/Erzerum*, Ed: Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, California 2003, s. 139.

⁴⁷ Badalyan, *agm*, s. 70.

⁴⁸ Özger, *agm*, s. 280.

⁴⁹ Çakır, *agm*, s. 111.

⁵⁰ İskender Yılmaz, “19. Yüzyılın Son Çeyreğinde İspir Kazasının İdari Yapısı ve Nüfusu”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 53, Aralık 2014, s. 52.

⁵¹ Melkonyan, *agm*, s. 143-145.

⁵² Vital Cuinet, *La Turquie D’asie, Géographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L’asze Mineure*, Tome Preimer Press, Paris 1892, s. 226-227.

1899-1900 yıllarında köy sayısı 115'e düşerken, 1900-1909 yıllarında yeniden 134'e yükselmiştir.⁵³

1900 yılına ait Erzurum Salnamesi'nde İspir'le ilgili son derece ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre; kendisine bağlı 140 yerleşim yerinden oluşan kazada 5.297 hane olup, kazanın nüfusu 18.090 erkek ve 17.580 kadın olmak üzere toplam 35672 kişiden oluşmaktaydı. Kazanın Kaymakamı Mehmed Hilmi Efendi, Belediye Reisi Hafız Abdullah Efendi, müftüsü ise Davud Efendi idi. İspir kazasına ait üç nahiye vardı. Bunlar; İspir Merkez Nahiyesi ile Norgâh ve Çermeli Nahiyeleri idi. Norgâh Nahiyesi'nin Müdürü Tayyar Bey, Çermeli Nahiyesi'nin Müdürü ise Şükrü Bey'di. Erzurum vilayet merkezine 18 saat mesafede olduğu belirtilen İspir Kazası'nın merkezinde 700 hane mevcuttu. Merkezde; Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman adına yapılmış iki camii bulunmaktaydı. Bunlardan başka; 120 camii ve mescit, 50 medrese, 10 tekke ve zaviye, 5 türbe, 3 hamidiye iptidai mektebi, 140 sıbyan mektebi, 30 odalı bir hükümet konağı, 100 dükkân, 6 han, 1 telgrafhane, 200 değirmen faal vaziyetteydi. Gayrimüslimlere ait ise 23 kilise ve manastır olduğu belirtilmişti. Tarımsal anlamda son derece verimli olan İspir'de linyit, kömür ve bakır madenlerinin de olduğu salnamede vurgulanan bilgiler arasındadır.⁵⁴

İspir'in bağlı olduğu Erzurum Vilayeti'nin 1912 yılına ait nüfus verilerine bakıldığında da Türk-İslam nüfusun gayrimüslimlere karşı baskın olduğu görülmektedir. Buna göre, vilayette 974.196 Müslümana karşılık 163.218 gayrimüslim bulunmaktaydı. Yani Erzurum vilayet merkez nüfusunun sadece %16.8'i gayrimüslimlerden oluşmakta idi.⁵⁵

3. I. Dünya Savaşı ve İspir'in İşgali

Osmanlı Devleti'nin XX. Yüzyıl başlarından itibaren dış politikada yaşadığı siyasi, askeri ve iktisadi bir takım gelişmeler I. Dünya Savaşı'na girmesine yol açmıştı. Birtakım iç ve dış sebepler de bu süreci hızlandırmış olup, bunlardan biri de Türkistan'daki Türk-İslam halk ile birleşmek suretiyle Rusya'nın güneye inme planlarını engellemekti. Elbette bu gayeye ulaşabilmek, Rus kuvvetlerini Kafkaslarda mağlup etmekle mümkün olabilirdi. Almanya ile ittifak antlaşması imzalayan Osmanlı Devleti'nin, satın aldığı bildirdiği Yavuz ve Midilli adlı savaş gemilerinin 29 Ekim 1914'te Karadeniz'deki Rus limanlarını bombalamasıyla Rusya ile fiilen savaşa girilmişti.

Savaşın başlamasıyla birlikte Türk-Rus Savaşı'nın en önemli merkezi Kafkas Cephesi olmuştu. Çünkü bu cephede kazanılacak başarı, her iki ülke açısından neredeyse savaşın kaderini etkileyecekti.⁵⁶ 25-27 Aralık 1914 tarihlerinde Allahuekber Dağları'nda yaşanan Sarıkamış faciasında 37.000 Osmanlı askeri şehit olmuş ve Rus ordusu 3 Ocak 1915'ten

⁵³ Şaban Bayrak, "18. Ve 19. Yüzyıllarda İspir'in İdari Statüsü ve Bazı Önemli Olaylar", *İspir-Pazaryolu Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu (26-28 Haziran 2008 İspir-Erzurum)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 21.

⁵⁴ *Salname-i Vilayet-i Erzurum*, Erzurum Vilayet Matbaası, 1318 Sene-i Hicrîye-1316 Sene-i Mâliye, s. 305-312.

⁵⁵ Justin McCarthy, "Osmanlı Ermeni Nüfusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ed: Türkkaya Ataöv, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 94, Ankara 2002, s. 68.

⁵⁶ Selçuk Ural, "1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Askerî Olayların Türk Basınındaki Yankıları", *Atatürk Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, C.IV, S.4, Erzurum 2005, s. 70.

itibaren karşı taarruza geçmişti. Kafkas Cephesi’ndeki Türk-Rus savaşı yaklaşık 800-1000 km’lik bir hat üzerinde devam etmekteydi.⁵⁷

I. Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’nde Osmanlı Devleti’nin III. Ordu Kumandanlığı bulunmakta olup, IX.-X.ve XI. Kolordulardan oluşmaktaydı. Rus kuvvetleri ise 124 tabur piyade ve 69 bölük süvariden müteşekkil 110.000 askerden müteşekkildi. Türk ordusunda bir tabur 350 kişiden, Rus ordusunun taburları ise 1000 askerden meydana gelmekteydi. Türk kuvvetleri top sayısı bakımından üstün ise de bu duruma karşılık Ruslar gecenin soğuğu ve sisten yararlanarak gece muharebelerini tercih etmekteydiler. Rus ordusu 11 Şubat 1916’da taarruza geçmiş ve Türk X. Kolordusunun çok sayıda kayıp vermesine sebep olmuşlardı. Bu kolordunun savunmaya devam etmesi halinde Erzurum-İlica yolu Rusların eline geçeceğinden IX. ve XI. Kolordular da geri çekilemeyecekti. Bu iki kolordu Erzurum kalesine sığınabilirdi, fakat Erzurum’da ancak 1-2 günlük erzak bulunmaktaydı. Bu olumsuz durum karşısında Türk III. Ordu şehri tahliye etmek zorunda kalınca, Rus birlikleri 16 Şubat 1916 sabahı Erzurum’a girmişler⁵⁸ ve İspir, Aşkale ve Çat hattına kadar ilerlemişlerdi.⁵⁹

Rus kuvvetlerinin ilerleme istikametlerinden biri de Artvin-İspir-Bayburt hattı denilen Çoruh Vadisi idi. Osmanlı Ordusu’nun bir yandan da Batı’da Çanakkale Cephesi’nde mücadele etmesinden yararlanmak isteyen Ruslar, Çoruh Vadisi’nden ilerleyerek Karadeniz’de hâkimiyeti ele geçirmeyi planlıyorlardı. Bunun için Batum ve Artvin’den itibaren yanlarına aldıkları Ermenilerin öncülüğünde ilerlemekteydiler. Rusların bu ilerleyişi karşısında Binbaşı Halid Efendi’nin başında bulunduğu Çoruh Müfrezesi, Çoruh Vadisi’ni tıkararak Trabzon-Erzurum hattında mümkün olduğunca dayanarak Rusları yavaşlatacak, onlara olabildiğince zayıt verecek ve böylece Osmanlı düzenli ordu birliklerinin hazırlıklarını tamamlayabilmeleri için gerekli zamanı kazandırmış olacaktı.⁶⁰ Çoruh Müfrezesi’nde görev alanlar, düzenli birliklerden ziyade bölge halkından oluşan gönüllülerdi. Düzenli kuvvetlere göre bu gönüllülerin silah sayısı daha az ve eğitimleri zayıftı. Ayrıca tüm muharebeler sırasında zorlu arazi şartlarının yanı sıra bir metreye varan kar, tipi ve -20 derece soğuğa rağmen mücadele etmekteydiler.⁶¹

Tortum-İspir hattını savunmakla görevli olan Çoruh Müfrezesi’nin merkezi İspir’de bulunmaktaydı. Tortum Gölü ile Çoruh Nehri arasındaki bölgede Ruslara karşı muharebe halinde olan bu müfreze, 2 taburunu Ovacık Bölgesine yardım için göndermesine rağmen, geri kalan birlikleriyle Karadağ-Devedağı hattını 3 Rus taburuna karşı başarıyla savunmaktaydı.⁶²

I. Dünya Savaşı’nda İspir’i savunan gönüllü kuvvetlerin başında Binbaşı Halid Efendi, 1914’te Şavşat, Yusufeli civarında konuşlu Teşkilât-ı Mahsusa Alayı’nın II. Taburunda Artvin Tabur Kumandanı olarak görev yapmaktaydı. O, göreve başladığında dahi Ruslar, 1 Kasım 1914’ten itibaren Osmanlı sınırlarını geçmeye başlamışlardı.⁶³

⁵⁷ Levent Ünal, “Birinci Dünya Harbi’nde Kafkas Cephesi’nin Bilinmeyen Kahramanlık Öyküsü: Bayburt ve Çevresinde Gerçekleşen Muharebeler”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 13, S. 25, Genelkurmay Yayınları, Ankara Mayıs 2015, s. 4.

⁵⁸ *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, II/II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 89-113; Mareşal Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi Harekâtı*, Haz: Ahmet Tetik-Sema Kiper-Ayşe Seven-Serdar Demirtaş, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 2005, s. 124.

⁵⁹ Yüksel Nizamoğlu, *Vehip Paşa (Kaçı) ’nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010, s. 239.

⁶⁰ İbrahim Özkan, *Deli Halit Paşa*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2017, s. 80-81.

⁶¹ Ünal, *agm*, s. 2.

⁶² *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, C.II/II, s. 89-115.

⁶³ Özkan, *age*, s. 72-73.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, İspir'de yaşayan genç erkek vatandaşlar silah altına alınmış, bu nedenle ilçedeki üretim azalmıştı. Ayrıca kış mevsiminde altı ay boyunca ulaşım imkânsız hale geldiğinden, ilçenin herhangi bir ihtiyacını dışarıdan temin etme imkânı da bulunmamaktaydı. 1916 yılı Ocak ayında, beraberindeki iki taburluk kuvvetiyle İspir'e gelen Binbaşı Halid Efendi, Rus ordusunun ilerleyişi karşısında ilçenin işgalini önleyebilmek için faaliyetlerine başlamıştı. Halid Efendi, İspir Kaymakamı Şükrü Bey ve Müftü Mustafa (Başkapan) Efendi başta olmak üzere, Şeyh Hacı Bey, Hayrullah Efendi, Kemal Bey, Cerrah Zade Hasan Efendi, Hunutlu Mehmet Bey ve Saadettin Efendi ile birlikte 1916 yılı Ocak ayının son Perşembe akşamı bir toplantı yaparak, ilçenin savunulması için bir direniş hareketinin kurulmasına karar verilmişti. Bu toplantıdan sonraki ilk Cuma günü, Müftü Mustafa Efendi Cuma namazı sonrası, yüklenilecek ödevin kutsiyetini belirten heyecanlı bir konuşma yaparak tüm halkı mücadeleye davet etmiş, bunun üzerine eli silah tutan herkes Binbaşı Halid'in kuvvetleriyle beraber Fısırik (Devedağı)'e doğru hareket etmişlerdir. Bir gün sonra Rus kuvvetleri ile temas yaşanmış ve Ruslar geri püskürtülmüştür. Ancak 16 Şubat 1916 günü Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edildiği haberi İspir'e ulaşmıştı. Bunun üzerine Halid Efendi, hem kendi kuvvetlerine hem de İspir halkına, artık daha fazla perişan bir duruma düşmemeleri için geri çekilme emri vermiş, halkın şiddetle karşı çıkmasına rağmen bu kararından vazgeçmeyerek ilçeyi boşaltmalarını istemiştir.⁶⁴

Bu emre ilk karşı çıkan Müftü Mustafa Efendi olmuştur. Halid Efendi'ye “*Ben gidersem ancak kendi hayatımı kurtaracağım. Burada kalan yüzlerce şehit anasına, binlerce asker karısına, yüzlerce yetim yavruya babalığı kim edecektir*” demek suretiyle reddetmiş ve ilçede gizli bir direniş cemiyeti vücuda getirmiştir. Şeyh Zade Hacı Mehmet Bey, Cerrah Zade Hasan Efendi, Hacı Hayrullah Efendi, Hunutlu Fırıncı Mehmet Bey, Saadettin Efendi ve Hacı Hafız Zade Müştak (Çağlayan) Efendi tarafından kurulan bu direniş cemiyeti, özellikle Rusların çekilmesinden sonra Ermenilerin yaptığı toplu katliamlardan çok sayıda Türk'ün hayatını kurtarmada büyük rol oynamıştır.⁶⁵ Neticede Halid Efendi ile Kaymakam Şükrü Bey ilçeden ayrılmış ve kaderiyle başbaşa kalan ilçe 23 Şubat 1916'da Rus işgaline uğramıştır.⁶⁶

Ruslar İspir'i işgal ettikten sonra, onlara ait II. Türkistan Kolordusu, III. Plaston Tugayı ve IV. Türkistan Tümeni Çoruh Vadisi'nde batıya doğru ilerlemiş ve XIII. Süvari Alayı'nı öncü kuvvet olarak 14 Mart 1916'da Norgâh'a sürmüşlerdi.⁶⁷ Norgâh işgal edilince geri çekilerek Gökdere mevkiinde mevzilenen Halit Bey kuvvetleri, işgalin ilk gecesi Norgâh'ta bulunan Rus kuvvetlerine ani bir baskın yaparak büyük miktarda zayıat verdimişti. Bu baskında Rus kuvvetlerinin büyük kısmı öldürülmüş, bir kısmı esir alınmış ve çok sayıda hayvan da ganimet

⁶⁴ Süreyya Hâmi Şehidoğlu, *Birinci Cihan Savaşında İspir Müdafaası*, Doğan Matbaası, Erzurum, s. 15-17; Şehidoğlu, “Birinci Cihan Savaşında İspir Müdafaası” adlı eserinde Halit Bey'in İspir'e gelişi ve Türk direnişinin oluşturulmasını anlatırken yılı “1915” olarak vermiş olup, doğrusu 1916'dır. Ayrıca Erzurum'un 3 Şubat 1915 tarihinde işgal edildiğini belirtmiş, ancak Erzurum'un işgali 16 Şubat 1916'dır. Ayrıca Erzurum'un Ruslar tarafından işgali haberinin kendisine ulaşması üzerine Halit Bey'in de İspir'den çekilme kararı aldığına ilişkin ifadesi de kronolojik olarak yanlış bilgi verdiğini göstermektedir.

⁶⁵ Fatma Başkapan-İbrahim Bektaş, “İspir Kurtuluş Savaşı Önderi Mustafa Başkapan ve İspir Tarihindeki Önemi”, *İspir-Pazaryolu Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu (26-28 Haziran 2008 İspir-Erzurum)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 31-32.

⁶⁶ Şehidoğlu, *age*, s. 15-17.

⁶⁷ Mareşal Fevzi Çakmak, *age*, s. 170; Bu eserde Norgâh'ın Erzincan'a bağlı bir belde olduğu ve bugünkü adının “Akyazı” olduğu belirtilmişse de bu bilgiler doğru değildir. Eserde belirtilen yer, Bugünkü Erzincan'ın merkeze bağlı Akyazı mahallesi olup, oranın da eski adı Norgâhtır. Ancak çalışmamızda belirtilen Norgâh, İspir'in batısında ve bugünkü adı Pazaryolu olan ilçedir.; Süreyya Hâmi Şehidoğlu, Norgâh adını “Nur Kale” olarak zikretmiştir, fakat tarihin hiçbir döneminde bölgede bu isimde bir yer yoktur. Onun “Nur Kale” olarak belirttiği yer “Norgâh” olup, bugünkü Pazaryolu ilçesinin Merkez ve Kümbettepe Mahallelerinden oluşmaktaydı. S. H. Şehidoğlu ayrıca, Norgâh'ın 4 Şubat 1915'ta işgal edildiğini belirtmişse de bu tarih de doğru değildir.

olarak ele geçirilmiştir. Ancak Ruslar yeniden hazırlanmış ve söz konusu süvari alayını üç tabur kuvvetle takviye ederek üç gün sonra yeniden taarruza geçmiş ve Karakoç-Tıraht (Kozlu) hattına kadar işgal etmişlerdir.⁶⁸

Norgâh’ı yeniden işgal eden Rus kuvvetleri, üç gün önce maruz kaldıkları baskının intikamını, olayda rolü bulunduğuna inandıkları kişilerden çıkarmışlardır. Buna göre; Rus kuvvetleri arasında bulunan Ermeniler, Norgâh’ta 65 ve Gülçimen Köyü’nde 35 kişiyi görülmemiş işkenceler yaparak öldürmüşlerdir. Türk halkının hayvanlarını, erzaklarını, hatta yatacak eşyalarına varıncaya kadar ellerinde olan her şeylerini almışlar ve 15-60 yaş arası yakaladıkları tüm erkekleri Rusya içlerine sürgüne göndermişlerdir. Namusunu korumak isteyen kadınlar ise dağlardaki mağaralara kaçmış, dolayısıyla yüzlerce insan açlık, soğuk ve hastalıklar yüzünden hayatını kaybetmiştir.⁶⁹

Ruslar arasında bulunan Ermenilerin Gülçimen Köyü’nden 35 kişiyi topluca öldürdükleri olaydan yaralı kurtulan iki tanığın beyanları vahşetin boyutlarını ortaya koymak için son derece önemlidir. Bunlardan ilki olan Alıçlı Mahallesi’nden Zelkif Çağlayan, 1980 yılında kendisiyle yapılan bir röportajda, Gülçimen Köyü’nden getirilen 35 Türk’ün katledildiği olay sırasında 13-14 yaşlarında olduğu için katledilen kişileri tanımadığını, ancak 35 kişiyi tek tek saydığını ifadeyle, yalnızca Hırdomus (Esenyurt) Köyü sakinlerinden olup terzilik yapan ve o gün Gülçimen’de bulunduğu için yakalanan Ziya adlı bir kişiyi de öldürülenler arasında gördüğünü söylemiştir. Z. Çağlayan’ın anlatımlarına göre Ermeniler, toplu mezarları katledecekleri Türklere kazdırmışlardı. Kendisi sonraki yıllarda Kâzım Karabekir’in kuvvetleri arasında ileri Türk harekâtına katılmıştır. Olayın bir diğer tanığı ise Zakir Nuhoğlu’dur. Olayla ilgili yaşadıklarını anlattığı bir röportajda, hadise yaşandığı zaman çocuk yaşlarda olduğunu belirtmiş ve olaydan sadece iki kişinin yaralı kurtulduğunu doğrulamıştır. Zakir Bey’in anlattıklarına göre Ermeniler, Türkler öldürmeden önce üzerlerine önce gaz yağı döküp yakmak ve çeşitli uzuvlarını süngülerle delmek gibi çeşitli işkenceler yapmışlardır. Kendisinin de bir gözü süngü ile çıkarılmış ve parmakları kesmişti. Bu iki katliama ait toplu mezarlar, bugün Pazaryolu ilçesindeki Merkez Mahalle’de bulunmaktadır.⁷⁰

Ruslar İspir’i işgal ettiklerinde, kendilerine karşı direnişte bulunan veya bulunması muhtemel Türkleri de öldürmüşlerdir. Bu isimleri, ya kendilerine kılavuzluk yapan Ermenilerin ihbarları doğrultusunda tespit etmişler veya işkence yapmak suretiyle Türklere öğrenmeye çalışmışlardır. Bilgi vermeyi reddeden Norgâhlı Nuhoğlu Mehmet Bey gibi masum insanları süngüleyerek öldürmüş, ardından boyunlarına ip geçirerek sokaklarda sürüklemişlerdir. Gülçimen, Akbulut, Burçaklı, Gölyanı ve Göztepe Köylerinde yüzlerce erkek ve kadın Türk vatandaşı benzer katliama maruz kalmıştır.⁷¹

Yaklaşık 60 km’lik bir hattın oluşan Çoruh Havzası’nı tıkamakla görevli olan Çoruh Müfrezesi, neredeyse tamamı gönüllülerden ve Teşkilât-ı Mahsusa erlerinden oluşmakta idi. Binbaşı Halid Efendi’nin kumandasındaki bu müfreze, üç alay olarak teşkilatlanmış olup, 3.969 piyadesiyle 5 makinalı tüfek ve 8 dağ topuna sahipti. Karşısında ise Ruslara ait II. Türkistan Kolordusu bulunmaktaydı. Bu kolordu, IV. ve V. Türkistan Avcı Tümenleri ve III. Plaston Tugayı’nın yanı sıra 1 topçu taburu, bir istihkâm taburu ve 4 süvari alayından

⁶⁸ Çakmak, *age*, s. 170.

⁶⁹ Şehidoğlu, *age*, s. 20; Zeki Başar, “Ermenilerin Erzurum’da Yaptıkları”, *Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi*, Haz: Nusret Karasu-Nihat Özyardımcı, Ulusal Verem Savaş Derneği XXI. Kongresi (Erzurum 27-30 Haziran 1968), Erzurum 1968, s. 63.

⁷⁰ Zelkif Çağlayan ve Zakir Nuhoğlu ile yapılan görüşmelere ait görüntülü kayıtlardan yararlanılmıştır.

⁷¹ Zeki Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Atatürk Üniversitesi Yayını No: 354, Ankara Basım ve Cilt Evi, Ankara 1974, s. 45-46.

oluşmaktaydı. Toplam 28 tabur piyade, 24 bölük süvari ve 60 dağ topuna sahipti. Rusların bu üstün kuvvetlerle şiddetli taarruzlarına karşı daha fazla tutunamayan Çoruh Müfrezesi, 18 Mart 1916'da Bayburt'a doğru,⁷² Koskor-Hozahpur-Danzut hattına çekilmek zorunda kalınca, Ruslar da Bayburt'un 25 km. yakınına kadar ilerlemiş oldular. Çoruh Müfrezesi, Hozahpur civarında yeniden toplanarak işgale karşı koymaya çalışmışsa da Ruslar 23 Mart 1916'da Koskor'u almışlardır. Çoruh Müfrezesi'nin böyle ani taarruzlarla Rusları zaman zaman geri çekilmek zorunda bıraktığı görülmektedir.⁷³ 2 piyade taburu ve 1 dağ topu takımı ile 26 Mart 1916 sabahı taarruza geçen Halid Efendi kuvvetleri, Şeyh Köyü-Decehrek-Karakoç'un batı sırtları ile Gındis ve Gorgut hattına kadar ele geçirdiyse de 31 Mart-1 Nisan 1916'daki Rus taarruzları karşısında Koskor-Baksı hattına kadar geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu muharebelerde Rusların her biri 800 askerden oluşan XV. ve XVI. Türkistan Avcı Alaylarının mevcudu 300'er kişiye kadar düşmüştü. Neticede İspir'in tamamen işgal edilmesiyle, bundan sonra Kop Dağı Muharebeleri olacağından, Binbaşı Halid Efendi de mücadelelerine Kop Dağı hattında devam edecektir.⁷⁴

Sarıkamış'ta Osmanlı ordusunun başarısızlığından sonra üstün kuvvetlerle taarruza geçen Rusların; Artvin, Oltu, Tortum, Yusufeli ve İspir hattındaki bu ilerleyişi karşısında Binbaşı Halid Efendi ve emrindeki gönüllüler, Rusları bir yıl boyunca yavaşlatmayı başarmışlardır.⁷⁵ Bundan dolayı Çoruh Müfrezesi Kumandanı olduğu sırada İspir-Bayburt civarında ilerleyen Rus kuvvetlerine yaptığı muharebelerdeki üstün gayretleri ve fedakârlıklarından dolayı Osmanlı hükümeti tarafından ödüllendirilmiştir. Harbiye Nezareti tarafından Halid Efendi'ye kıdemine üç sene seferi müddet zammı ve altın liyakat madalyası verilmesi uygun görülmüştür.⁷⁶

4. İşgal Döneminde İspir'de Ermeni Olayları

Rus kuvvetleri 1916'da Doğu Anadolu'yu işgal ettikten sonra, daha önce tehcir edilen veya kendileri göç eden Ermeniler de yeniden eski topraklarına dönmeye başlamışlardı.⁷⁷ İspir ve Erzurum'daki Ermeni hareketleri, General Antranik tarafından organize edilmekteydi. Ermeni Gönüllü Tümeni'nin Kumandanı olan General Antranik'in Erzurum ve Erzincan bölgesinden I. Tugayı sorumluydu. Bu tugayın Erzurum'da iki taburu, Erzincan'da iki taburu, iki dağ bataryası ve üç süvari alayı bulunmaktaydı.⁷⁸

I. Dünya Savaşı'nda bölgede huzursuzluklara sebep olan Ermenilerin tehcir edilmesi ile ilgili olarak Simon Payaslian, 29 Haziran 1915'te 500 aileden oluşan 3400 kişilik Ermeni kafilesinin Erzurum'dan ayrılarak Batı yönünde Ilıca ve Erzincan'a yöneldiğini dile getirerek, aynı yılın haziran ayına kadar İspir, Hodiçor (Sırakonaklar Köyü) ve hatta Çoruh Nehri kıyısındaki bütün Ermeni köylerinin boşaltılarak Bayburt'a kadar sınır dışı edildiklerini ileri sürmüştür.⁷⁹ Payaslian'ın Hodiçor'daki Ermenilerin büyük bölümünün göç ettirildiğine ilişkin iddiası doğrudur. 1915 yılında Hodiçor'daki Katolik Ermenilerden 1390 erkek ve 2185 kadın, Eğin ve

⁷² Aziz Samih İltar, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Haz: Zekeriya Türkmen-Elmas Çelik, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s. 98.

⁷³ Çakmak, *age*, s. 171-172.

⁷⁴ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, s. 165-175.

⁷⁵ Özkan, *age*, s. 91.

⁷⁶ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 4413/330924, H.10.07.1334, s. 1; BOA, İ., DÜİT (İrade Dosya Usûlü), 151/1, H.08.07.1334, s. 1; BOA, İ., DÜİT, 150-60, H.24.06.1334, s. 1.

⁷⁷ McCarthy, *age*, s. 75.

⁷⁸ General Gavril Korganoff, *Ermeni Asıllı Rus General Korganoff'a Göre Kafkas Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri*, Haz: Hikmet Özdemir, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2010, s. 38-39.

⁷⁹ Simon Payaslian, "The Death of Armenian Karin/Erzurum", *Armenian Karin/Erzerum*, Mazda Publishers, California 2003, s. 353.

Arabgir’e nakledilmiştir.⁸⁰ Ancak, Ermeni Sovyet Ansiklopedisi de İspir’deki Ermenilerin göç ettirildiklerini ve bunların çoğunun göç yolunda öldürüldüklerini yazmaktadır.⁸¹ Richard G. Hovannisian da “Rusların Erzurum’u işgali ile birlikte İspir ve Hodiçor’daki Ermenilerin ortadan kaybolduklarını” ifade ederek, aynı iddiayı ortaya atmıştır.⁸² Ancak Ermenilerin tamamının tehcir edildiğine ve göç yollarında öldürüldüklerine ilişkin bu iddia gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü tehcirden sonra da İspir ve çevresinde Ermeniler halen yaşamakta olup, daha sonra geri dönenlerle beraber kurdukları silahlı çetelerle Türk-İslam ahaliye karşı yaptıkları akıl almaz mezalimler ayrıntılı olarak ele alınacaktır. I. Dünya Savaşı yıllarında Ermeniler, o dönemde Yusufeli’ne bağlı olmasına rağmen İspir’e daha yakın bulunan ve yoğun olarak yaşadıkları Hodiçor Köyü’nü üs olarak kullanmışlardır.

Hem zaten İspir’de yaşayan hem de işgal sonrası geri gelen Ermeniler ve onların kurduğu çeteler, bölgede yaşayan Türk-İslam ahaliyi büyük işkencelerle öldürmüşlerdir. Yakaladıkları Türklerin yaşına bile bakmadan, çeşitli uzuvlarını kesen, acı çektirmek için bu işkenceleri yavaş yavaş yapan Ermeniler, bundan büyük haz duymuşlardır.⁸³ Aziz, Adibeş, Derviş, Mukavir ve Üzeyir adında, yaşları 14-16 arasında değişen beş kardeş, Köprüköy (Hortik) Dağı civarında hayvanlarını otlatırken yanlarına gelerek hayvanlarını alıkoymak isteyen iki Ermeni’ye karşı geldikleri için öldürülmüşlerdir. Bu kardeşlerin dördü olay yerinde, biri ise kaçmak isterken yakalanarak vücudu paramparça edilmiştir. Duruköy (Golbat)’de hayvanlarını otlatan ve 8-10 yaşlarındaki beş çocuk, Ermenilerin saldırısına uğrayarak öldürülmüştür. Ahlatlı (Danzut Fısırik) Köyü’nden İbrahim ile Demirkaya (Kaçikons) Köyü’nden Osman isimli şahıslar, evlerine girmek isteyen Ermenilere mani oldukları için Karga Deresi Mevkiinde öldürülmüşlerdir. Yine Ahlatlı Köyü’nden ismi belirlenemeyen bir kişi, Müslüman kadınlara sarkıntılık eden Ermenilere müdahale etmek istediği için öldürülmüştür. Benzer bir olay nedeniyle Köprüköy’den Maksut adlı, Güllübağ Köyü’nden ise adı bilinmeyen bir kişi katledilmiştir. İspir’deki mahalli direniş teşkilatında görev yapan Ahmet (Aktaş), Bayburt’tan Ahlatlı Köyü istikametine giderken dağda yol üzerinde bir kadının çivilerle çarpmıha gerili olduğunu ve onu katleden Ermenileri de orada gördüğünü anlatmıştır. Ermeni çeteleri Sırakonak (Hodiçor) ve Karakale (Mohurgut) Köylerinde içlerinde kadınların ve çocukların da olduğu çok sayıda Müslümanı öldürmüşlerdir.⁸⁴ Ayrıca Hişen Köyü’ndeki bağ ve bahçeleri de yakarak zarar vermişlerdir.⁸⁵

Ermenilerin İspir’de Türklere yaptığı katliamdan yaralı kurtulan Mustafa Duman’ın anlattıkları, katliamın boyutlarının anlaşılması için son derece önem taşımaktadır. M. Duman, Ermeni taburunun köylerine geldiğini ve onları iyi karşılayıp yiyecek ikram ettiklerini söylemiştir. Ermeniler, bir gün sonra köyün muhtarına, konuşmak için herkesin köy meydanına toplanmalarını istemişler ve M. Duman da yanında babası olduğu hâlde belirtilen yere gitmiştir. Bu sırada Ermeniler meydanda toplanan ahaliyi topluca öldürmeye başlamışlardır. Ateş

⁸⁰ Tiflis’te bulunan Kafkas Ermeni Katolik Heyet-i Ruhaniyesi’nin müracaatı üzerine 1918 yılı Temmuz ortalarında III. Ordu Kumandanlığı ve Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen belgelere göre; Hodiçor’dan göç ettirilen bu Ermeniler yeniden eski yerleşim yerlerine dönmek istemişlerdir. Fakat bunların âsi olup olmadıklarının bilinmemesi ve bölgede yeni olayların yaşanmasına sebebiyet verebilme ihtimalinden dolayı talepleri uygun görülmemiştir. *T.İ.T.E. Arşivi*, Kutu: 23, Gömlek: 5, Belge: 5.

⁸¹ Badalyan, *agm*, s. 70.

⁸² Richard G. Hovannisian, “Armenian Karin/Erzurum and Bardzr Hayk/Upper Armenia”, *Armenian Karin/Erzerum*, Mazda Publishers, California 2003, s. 31.

⁸³ Şehidoğlu, *age*, s. 20.

⁸⁴ Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993, s. 110-111.

⁸⁵ Zeki Başar, “Ermenilerin, Erzurum’da Yaptıkları”, *Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi*, (Haz. Nusret Karasu-Nihat Özyardımcı), Ulusal Verem Savaş Derneği XXI. Kongresi (Erzurum 27-30 Haziran 1968), s. 63.

açtıkları insanları süngülemiş ve böylelikle öldüklerinden emin olmak istemişlerdir. Kendisi kolundan yaralanarak bayılmış, bu nedenle öldür sanılmış ve daha sonra samanlıkta saklanmak suretiyle yaşananları izlemiştir. Ermeni çeteciler, katlettikleri insanların bedenlerini birbirlerine bağlayarak kuyulara atmışlar, hatta babasının cansız bedeni yanında ağlayan ve henüz altı yaşında olan bir çocuğu bile süngüleyerek öldürmüşlerdir. M. Duman ayrıca, Ermenilerin Norgâh'ta yaptıkları iki katliamı da doğrulamıştır.⁸⁶

Ermeniler İspir'de daha kapsamlı ve topyekûn bir katliam yapmak için Hodiçor Köyü'nde yığınak yaparak Bayburt'tan getirdikleri silah ve cephaneleri burada depolamaya başlamışlardı. Bunun için bazı Ermeni eşkıyalar, Bayburt-İspir güzergâhında silah ve cephan nakli ile görevlendirilmişlerdi. Hodiçor'daki Ermenilere 3 adam ve 7 katırla silah ve cephan taşıyan Akan adlı bir Ermeni kadın İspir'e gelmişti. Erkek elbisesi giymiş, çizmeli ve önüne gelen Türk'ü kırbaçlayan bu Ermeni kadının üzerinde Hodiçor'daki Ermenilere götürdüğü yazılı emirler olduğu düşünülmekteydi. Müftü Mustafa Efendi'nin talimatıyla, Kerap Köyü'nden Mustafa ve Osman Çavuş adlı iki Türk, Kaban Köprü civarında yola pusu kurarak, önlerini kestiği Akan adlı kadın ile iki de erkek Ermeni'yi öldürerek nakletmekte oldukları silah, cephan ve çeşitli yazışma evraklarını ele geçirmişlerdi. Antranik imzalı bu evraklarda, Bayburt'ta devam eden katliamlar bildirildikten sonra, yaklaşık iki bin kişilik Ermeni'nin toplanarak İspir'deki bütün Türkleri öldürmeleri emrediliyordu. Taşnak Reisi Zevan Zakarya'nın haberlerini taşıyan ve Erzurum'dan yola çıkan iki kişilik postası da öldürülmüş ve onların da üzerinde çeşitli evraklar bulunmuştur. Ele geçirilen bu evraklar arasında katliam planları yer almaktaydı. Zevan Zakaryan imzalı belgede şu bilgi ve talimatlar yer almaktaydı: *"Rusya'nın içi bozuldu ve Rus ordusu çekilmektedir. Hududun bizim birliklerimize teslim edilmesi ihtimali vardır. Siz orada en evvel elinden iş gelir, ileri gelen bey, ağa ve saireyi boş bırakmayıp icabına bakınız. Ve bura ile sık sık muhabere ediniz"*.⁸⁷

Türklerin katledilmesine yönelik söz konusu katliam planlarının ele geçirilmesi üzerine İspir halkının heyecan ve milli müdafaa azmi de artmıştır. Rusların İspir'i terk etmelerinin ardından Bayburt'tan İspir'e gelen Şigonos Köylü Şevket Bey ve Kasabalı Necip Ağa'nın oğlu, Ermenilerin Bayburt'ta büyük bir katliam yaparak insanları canlı canlı yaktıklarını bildirmişlerdi. Bunun üzerine Tellallar vasıtasıyla halkı bir araya toplayan Müftü Mustafa Efendi ve İspir'e yardım getiren Azerbaycanlı Mebus Hasan ve Ali Beylerin de bu içtimaya bizzat katılmaları halkın moralini artırmıştır. Bu içtimada, kayıtsız, şartsız mücadele edileceği söylenmiştir. İlk iş olarak yaklaşık bin kişiden oluşan silahlı bir kuvvet meydana getirilerek Bayburt'a doğru yola çıkarılması, İspir halkının silahlanması Bayburt'ta bulunan Arşak Paşa ve askerlerinin moralini bozmuştur. Teşkilatlanan İspir halkı, üç ayrı cephe teşkil etmiştir. Bayburt ve Erzurum Cephelerini tutmak suretiyle Ermenilerin dışarıdan yardım almalarını engellemişler ve onların İspir'deki yığınak yeri olan Hodiçor ile bağlantısını kesmişlerdir. Bayburt ve Erzurum'dan İspir'e yardıma gelen Ermeni kuvvetleri İspir halkı tarafından mağlup edilerek geri çekilmek zorunda bırakılmışlardır. Bu nedenle üçüncü cephe olan Hodiçor'da mahsur kalan Ermeniler, çareyi Mohurgut (Kara Kale) Köyü'ndeki kaleye sığınmakta bulmuşlardır.⁸⁸

Ermenilerin Türk-İslam halka karşı yaptığı mezalimlerle ilgili bilgi veren bir diğer kaynak ise Tatiana Kremeli'nin beyanatıdır. Kendisi Moskova'da Tıp Fakültesi öğrencisi olup, Rus Kızılhaç Cemiyeti hemşiresidir. 8 Ağustos 1917'de Bayburt'a gelmiş ve burada yetim İslam çocuklarının barındığı yetimhanenin müdürlüğünü üstlenmiştir. O'nun verdiği bilgilere göre;

⁸⁶ Betül Aslan, Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920) (hatıralar, Belgeler, Kazılar), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2004, s. 387-388

⁸⁷ Şehidoğlu, *age*, s. 32-35; Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, s. 46.

⁸⁸ Şehidoğlu, *age*, s. 37-50; Başar, *age*, s. 47.

bu yetimhanenin ihtiyaçları Rus Drujina Taburu tarafından karşılanmaktaydı. Rus Ordusunun Bayburt’ta bulunan Mevkî Kumandanı olan Kazak Yüzbaşı Popof, Ermenilerle sıkı bir dostluk içindeydi. Bu nedenle Drujina Tabur Kumandanının talebine rağmen, “*Türkler benim düşmanımdır, ben Ermeni yetimhanesine erzak vereceğim çünkü keyfim böyle istiyor*” demek suretiyle Müslüman çocukların kaldığı yetimhaneye yiyecek-içecek vermemekteydi. Yüzbaşı Popof, haksız kazanç sağlamak suretiyle son derece zenginleşmiş ve Grozni, Poti ve Sohum gibi şehirlerde çok sayıda çiftlik satın almıştı. Tatiana Kremeli, çeşitli sağlık malzemeleri getirmek için 15 Ekim 1917’de Tiflis’e gitmiş ve 2 Kasım 1917’de Bayburt’a geri dönmüştü. Bu sırada Rusya’da Ekim Devrimi olduğundan, 15 Kasım 1917 tarihi itibarıyla Bayburt’taki Rus kuvvetlerinin Rusya ile haberleşmesi kesilmişti. Yüzbaşı Popof, 18-45 yaş arasında bulunan Ermenilere Rus silah depolarından silah ve cephane dağıtarak “*Bu topraklar sizindir, Türklere vermeyiniz*” diyecek kadar Ermeni yanlısı biriydi. Hatta Rus ordusunda askeri eğitim görmüş olan Ermeniler, diğer Ermeni halka eğitim vermeye bile başlamışlardı.⁸⁹

Rusya’da Bolşevik ihtilali baş gösterince Rus ordusunda da gevşeme ve disiplinsizler meydana gelmeye başlamıştı. Bu durum tüm Kafkas Ordusuna da nüfuz edince firarlar artmış ve Rus askerleri memleketlerine dönmeye başlamışlardı.⁹⁰ 18 Aralık 1917’de Erzincan Mütarekesi’nin imzalanmasıyla Rus Kafkas Ordusu’nun bu bölgeden geri çekilişi hızlanmış, ancak onlardan boşalan yerleri Ermeni çeteleri doldurmaktaydı. 1918’e girildiğinde Kafkas Cephesi’ndeki Rus birlikleri dağılmış ve askerleri de Kafkasya ve Rusya’ya dönmekteydiler. Rus kuvvetleri, kendi yerini alan Ermenilere çok miktarda yiyecek, malzeme, silah ve cephane vermektedir.⁹¹

Kremeli, Popof’un belli zamanlarda ziyafetler verdiğini ve bu ziyafetlerde yenilen içilen erzakın Türk-İslam ahaliden zorla toplandığını anlatmıştır. Kendisinin de beraber bulunduğu Ruslar, 20 Ocak 1918 gecesini Kotis Köyü’nde geçirmiş ve o gece Ermeniler 4 köyü soyarak yağmalamışlar, karşı gelmeye çalışan Türk-İslam halkı dövmüşler, hatta bazı kadınların namuslarına halel getirmişlerdir. Ocak 1918’de, apoletsiz fakat askeri üniformalı Arşak adlı bir Ermeni Bayburt’a gelmişti. Arşak adlı bu Ermeni, Yüzbaşı Popof’un yakın dostlarından biriydi. Popof Bayburt’tan ayrıldıktan sonra Arşak, Bayburt ve İspir bölgesinin askeri reisi sıfatını takınarak kendisine Paşa ünvânı vermiş ve Türk-İslam halka karşı mezalime başlamıştı. Trabzon ve Tiflis’ten Bayburt-İspir bölgesine gelmeye çalışan Türk-İslam vatandaşlar, yolları kesen Ermeniler tarafından kesilmekteydi. Hatta köyler sıklıkla basılmakta, soyulmakta ve özellikle gençler Ermeniler tarafından öldürülmekteydi.⁹²

Arşak, o sırada Erzincan’da bulunan meşhur Ermeni Eşkîya ve Reisi Antranik’ten emir alıyordu. Antranik’in Erzincan’da yaptığı mezalimin aynısını Arşak da Bayburt’ta yapmaktaydı. Arşak, Bayburt Müftüsüne davet yazısı yazdırarak Müslüman köylülere Bayburt’ta erzak dağıtılacağı yönünde çağrıda bulunmuş, ancak Bayburt’ta toplanacak kişilerin başlarına neler geleceğini bilen Türk-İslam vatandaşlar dağlara ve mağaralara kaçmışlar, hatta Türk ordusuna haber göndererek yardım istemişlerdi. Ancak Arşak’ın çağrısına ve müftünün davet yazısına inanarak Bayburt’a gidenler ise derhal yakalanarak büyük evlere, dükkânlara, hanlara ve mahzenlere doldurulmuşlardı.⁹³ Osmanlı Ordusu Kafkas Cephesi Kumandanı Ferik Vehip Mehmet Paşa’nın, Başkumandanlık Vekâleti’ne ve Rus Kafkas Ordusu Kumandanı General Odişelidze’ye yazdığı iki ayrı telgraf, Tatiana Kremeli’nin beyanatını doğrulamaktadır.

⁸⁹ BOA, HR.SYS (Siyasi Kısım Belgeleri), 2877/1, 08.08.1918, s. 1-7.

⁹⁰ Ünal, *agm*, s. 17.

⁹¹ *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, C.II/II, s. 426-438.

⁹² BOA, HR.SYS., 2877-1, s. 9-14

⁹³ BOA, HR.SYS., 2877-1, s. 14-15.

Buna göre; Bayburt'ta bulunan Ermeni Elebaşı Arşak, civardaki Müslüman köylere haber göndererek 7 Şubat 1918'de Bayburt'ta toplanmalarını istemiştir. Ermenilerin Erzincan'da yaptığı katliamlardan haberdar olup da kendi akıbetini tahmin eden birtakım halk, kadın ve çocuklarıyla karlı dağlara sığınmışlar,⁹⁴ endişe duyan bir kısım halk ise Kelkit'te bulunan Mütareke Komisyonu'na sığınarak yardım talep ederek silah istemişlerdir. Arşak'ın davetine katılanların ise neye uğradıkları da malumdur.⁹⁵

15-16 Şubat 1918 gecesı saat 01:00 sularında feryad seslerine uyanan Tatiana Kremeli, yetimhanede kalan Müslüman çocukların bir kısmının hançerlenerek öldürüldüklerini, geriye kalanların ise sokağa atılarak kesildiklerini görmüştür. Sabah olduğunda Bayburt sokaklarında erkek, kadın ve çocuk cesetlerine rastlamıştır. Ermenilerin Bayburt'tan çekilirken 150'ye yakın Müslüman çocuğu da yanlarında götürerek bir kısmını yolda öldürdüklerini ifade etmiştir. Aynı gece Ermeniler, Müslümanların evlerini yakmak suretiyle öldürmüşler, bazıları da kuyulara atmışlardır.⁹⁶ Türk Ordusu'nun Bayburt'a girmesiyle beraber XIII. Kafkas Alayı Kumandanı Yarbay Ahmed Rıza'nın III. Ordu Kumandanlığı'na verdiği bilgiler de bu katliamı doğrulamaktadır. Buna göre; Ermeniler Bayburt'u terk ederken 400 konak ve dükkânı ateşe vermiş, un dağıtılacağını söyleyerek 15 Şubat 1918'de toplanan halkı da büyük bir konağa doldurarak yakarak öldürmüşlerdir. Ayrıca sokaklarda rast geldikleri insanları da kurşunlayarak veya süngüleyerek şehit etmişlerdir.⁹⁷

Ermeni çetelerinin Bayburt ve İspir'de Türk-İslam halka karşı yaptıkları mezalim hakkında Tatiana Kremeli'nin tespitleri dikkate değer niteliktedir: -“Türklerle karşı yaptıkları hıyanetten dolayı harbin ilk devirlerinde Rusya'ya hicret eden ve âlî cenâp Türkler tarafından tehcir esnasında himaye ve ihfâ olunan Ermeni erkek, kadın ve kızları hemen umumıyla yerli yerlerine gelmiş idiler. Bu nankörler, diğer vahşileri itidâl ve sükûnete teşvik edecekleri yerde, bilakis ön ayak olarak diğerleriyle birlikte, her türlü mezalime eşlik ediyorlardı”.⁹⁸

Yusufeli Kaymakamlığı, Yusufeli ve İspir'de Ermenilerin yapmış olduğu katliamlarla ilgili olarak bir rapor hazırlamıştır. 28 Ağustos 1334 tarihli raporda, Sırakonak (Hodiçor) Köyü Yonca (Sünüs) Mahallesi'nde Maçalık görevi yapan Vahan adlı Ermeni, 35 silahlı adamıyla beraber, İspir ilçe halkından 150, Yusufeli'nden ise 36 kişiyi çeşitli işkenceler yaparak öldürdüğü belirtilmiştir. Bu olaylar üzerine Vahan ve çetesi ile halk arasında meydana gelen çatışmada halktan 40 kişi ölmüş, 15 kişi ise yaralanmış, ayrıca Karakale (Mohurgut), Kılıçaya (Ersis), Yokuşlu (Nihah), Bakırtepe (Tünges) başta olmak üzere çeşitli köylerde kadınların ırzına geçildiği bildirilmiştir.⁹⁹

Rus işgali altında bulunan veya onların Ermenilere terk ederek Türk-İslam halka her türlü mezalimin yapıldığı Türk topraklarının kurtarılması gerekmektedir. Çünkü Ermeni çetelerinin gerçekleştirdiği katliamların giderek artması üzerine¹⁰⁰ III. Ordu Kumandanlığı, 23 Ocak 1918'de kendisine bağlı kolordulara, işgal altındaki toprakları kurtarmak için her an bir ileri harekât yapılabileceğini bildirmişti. Bu sırada III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa idi. Ona bağlı kolordular ise; Ali İhsan (Sabis) Paşa kumandasındaki IV. Kolordu, Albay Kazım Karabekir kumandasındaki I. Kafkas Kolordusu ve Mirliya Yakup Şevki Paşa kumandasındaki II. Kafkas

⁹⁴ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl. 32, S. 83, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1983, Belge No: 1929, s. 183-188.

⁹⁵ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl. 34, S. 85, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, Belge No: 2026, s. 137-143; Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl. 32, S. 83, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1983, Belge No: 1933, s. 202-204.

⁹⁶ BOA, HR.SYS., 2877-1, s. 16-17.

⁹⁷ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl. 32, S. 83, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1983, Belge No: 1934, s. 206-208.

⁹⁸ BOA, HR.SYS., 2877-1, s. 15.

⁹⁹ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl. 31, S. 81, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1982, Belge No: 1889, s. 497-499.

¹⁰⁰ Selami Kılıç, “Tarihi Gerçekler ve Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezalimine Dair Bazı Belgeler”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.6, Erzurum 1996, s. 153.

Kolordusu idi. İleri harekât emrinin 9 Şubat 1918’te verilmesinin ardından Türk taarruzu 12 Şubat 1918 sabahı başlamıştı. Erzincan’dan Bayburt istikametine doğru harekete geçilmiş ve II. Kafkas Kolordusu 13 Şubat 1918’de Erzincan’a, 20 Şubat 1918’de ise Bayburt’a girmiştir.¹⁰¹

İspir’de bulunan Müftü Mustafa Efendi, Türk kuvvetlerinin Bayburt’u kurtarmak üzere olduğu haberini aldığı anda, Hodiçor’da bulunan Ermeniler üzerine genel bir taarruz emretmiştir. Kuşatılan Ermeniler Mohurgut Kalesi’ne sığınmak zorunda kalmışlar, bu kaleyi muhasara eden Türk milis kuvvetler çok sayıda şehit ve yaralı vermişlerdir. 24 Şubat 1918 akşamı, Türk kuvvetlerinin bir gün sonra İspir’e gireceği haberi alınmış ve o gün geldiğinde bütün İspir halkı, ilçe yakınlarındaki Hortik Köprüsü üzerinde beklemeye başlamışlardı. Bayburt’tan yola çıkarak Norgâh¹⁰² üzerinden gelen Türk kuvvetleri, 25 Şubat sabahı Yüzbaşı Ziya Efendi kumandasında İspir’e girmişlerdir. Daha sonra Mohurgut Kalesi’ne sığınmış bulunan komitacı Ermeniler top kullanmak suretiyle 7 Mart 1918’de bertaraf etmiş ve böylece iki yıl iki gün süren işgal dönemi sona ermiştir.¹⁰³

Sonuç

Jeopolitik önemi, tarım ve hayvancılık gibi yaşam şartlarının fevkalade uygun olmasından ötürü İspir’in tarihin çok eski devirlerinden beri bir yerleşim yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Eskiçağlardan itibaren birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Milattan önce VII. Yüzyıl ise İspir için dönüm noktası olmuş, çünkü Saka-İskitlerin büyük kitlelere halinde gelişi ile bölge Türkleşmeye başlamıştır. İspir ve çevresinde geçmişteki Türkçe yer adları bu durumun göstergesi olup, Herodot, Strabon ve Xenophon gibi antik yazarlar bu durumu teyit etmektedirler. İspir ve civarında bugün hâlen eskiden kalan çok sayıda Türkçe yer adı mevcuttur. İspir kelimesinin Saka-İskitlere ait olması bu durumun en güzel örneğini teşkil etmektedir.

İspir’in Türkleşme süreci, Kıpçaklarla birlikte hızlanarak perçinleşmiş, Selçuklu Türkleri bölgeye geldiklerinde Hristiyan Türklerle karşılaşmışlardır. Hatta bu Hristiyan Türklerin nüfus oranı, Türkmenleri bölgeden uzaklaştıracak seviyelerdedir. Osmanlı Devleti hâkimiyetinde varlığını sürdüren kiliselerin birçoğunun bu Hristiyan Türklere ait olduğu söylenebilmektedir. Selçuklu, Saltuklu, Eretna, İlhanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, İlhanlı, Timurлу ve Osmanlı egemenlikleri de İspir’in Türkleşme zincirinin birer halkasını teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti hâkimiyetinin tesisinden itibaren Türklüğün yanısıra İslamlaşma da hız kazanmıştır. Osmanlı idari yapısındaki değişikliklere bağlı olmak üzere, farklı dönemlerde Bayburt, Erzincan ve Erzurum’a bağlı olan İspir’deki Türk ve daha sonra Müslüman nüfusun oranı, gayrimüslimlerden her zaman fazla olmuştur. Ancak bu gerçeklere rağmen Ermenilerin İspir üzerinde spekülasyonları halen daha kendini göstermektedir. Osmanlı Devleti döneminde yapılan nüfus sayımları ve seyahatnameler hâli hazırda mevcut iken, bu iddialar gerçeklerle hiçbir şekilde bağdaşmamaktadır. Hatta Ermeniler, Osmanlı Devleti’nin nüfus sayımı yaptığı

¹⁰¹ *Birinci Dünya Harbi’nde Türk harbi, Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, C.II/II, s. 440-451.

¹⁰² Norgâh’ın işgalden kurtuluş yıl dönümü İspir’in kurtuluş yıl dönümünden iki gün sonra kutlanmaktadır. Ancak bu durum coğrafya ve kronolojiye aykırıdır. Çünkü Türk kuvvetleri Bayburt-Norgâh-İspir güzergâhında ilerlemekte olduğundan, önce Norgâh’ın daha sonra İspir’in işgalden kurtarılmış olması gerekmektedir. Norgâh, İspir’e bir günlük yürüyüş mesafesinde olduğundan, Norgâh’ın 24 Şubat 1918’de işgalden kurtulmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

¹⁰³ Şehidoğlu, *age*, s. 54-61.

yıllarda bile bölgenin Ermeni hâkimiyetinde bulunduğunu iddia etmektedirler. Dahası, Ermeni yazarların verdikleri bilgilerin kendileri ile çeliştiği de görülmektedir.

İspir'in tarihindeki en karanlık ve acı dolu dönem, I. Dünya Savaşı yıllarında özellikle kış mevsimlerinde dış dünya ile bağlantısının kesildiği günlere aittir. Rus işgaline uğradığı zaman belirli yaşlardaki erkek nüfusun ele geçirilerek Rusya'ya gönderildikleri geriye kalanların ise dağlara ve mağaralara sığınarak kendilerini kurtarabildikleri görülmektedir. İşgale uğramanın yanı sıra İspir halkına en büyük acıları yaşatanlar, aynı coğrafyada yüzyıllardır birlikte yaşadıkları ve Osmanlı tebâsı olan Ermeniler olmuştur. Ermeniler tarihi bakımdan kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri bu coğrafyaya siyasi, idari, askeri ve ekonomik anlamda tamamen sahip olabilmek ve emellerini gerçekleştirmek için Rus işgalini bir fırsat olarak görmüş ve Türk-İslam ahaliyi topyekûn imha etmek için akıl almaz yöntemlere başvurmuşlardır. Türk köylerini yağmalamak, kadınlara tecavüz etmek ve özellikle erkekleri işkence yaptıktan sonra katletmekten büyük haz duymuşlardır. Bu yapılan insanlık dışı eylemler, hadiselerin tanığı olan kişilerin anlatımlarıyla da sabittir. Bunları yaparken kuşkusuz Rus askeri birliklerinden silah ve teçhizat desteği görmüşlerdir. 1915 yılında Tehcir Kanunu'nun uygulanması ile İspir'den de göç ettirilen Ermeniler olmuştur. Bunların gönderildikleri yerlere ulaşmış olmaları arşiv belgeleri ile olmasına rağmen, bugün bazı Ermeni yazar veya tarihçiler, tarihi gerçeklere aykırı olarak söz konusu kabilelerin yok edildiklerini maksatlı olarak ileri sürmektedirler. Geride kalan Ermenilerin bölgede yaptıkları mezalim ele alındığında, tehcir kanunun daha büyük hadiselerin yaşanmasının önüne geçtiğini söylemek mümkündür. Özellikle Rus ordusu içinde bulunan veya ihtiyaç duydukları silah ve teçhizatı Rus ordusundan temin eden Ermeniler, bölgede yaşanan kaos ve anarşinin sebebi olmuşlardır. Türk ordusunun daha geri bölgelere çekildiği bu dönemde kaderiyle kalan İspir halkı, kendi içinden oluşturduğu silahlı güçlerle can, mal ve namusunu korumaya çalışmıştır. İki yıllık işgal döneminde İspir halkının fedakârlıkları ve gayretleri Ermenilerin bölgedeki Türkleri topyekûn imha planlarını sonuçsuz bırakmış ve Türk ordusunun ileri harekâtıyla işgal dönemi ve yaşanan acılar sona ermiştir.

Kaynakça

Arşivler

BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), 4413/330924, 08.08.1917.

BOA, İ., DUİT (İrade Dosya Usûlü), 151/1, H.08.07.1334.

BOA, İ., DUİT, /150-60, H.24.06.1334.

BOA, HR.SYS (Siyasi Kısım Belgeleri), 2877/1, 08.08.1917.

T.İ.T.E. Arşivi, Kutu: 23, Gömlek: 5, Belge: 5., M.14-16.07.1334

Sürelî Yayınlar

T.C. Resmî Gazete, 21 Haziran 1989, S. 20202, s. 1-4.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl. 31, S. 81, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1982, Belge No: 1889, s. 497-499.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl. 32, S. 83, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1983, Belge No: 1929, s. 183-188.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl. 32, S. 83, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1983, Belge No: 1933, s. 202-204.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl. 32, S. 83, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1983, Belge No: 1934, s. 206-208.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl. 34, S. 85, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985, Belge No: 2026, s. 137-143.

Görsel Malzemeler

Zakir Nuhoglu ve Zelkif Çağlayan'ın anlatımlarını içeren görüntü kayıtları.

Telif Eserler

AKTEMUR, Ali Murat, “İspir ve Çevresindeki Kültür Varlıkları”, *İspir-Pazaryolu Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu (26-28 Haziran 2008 İspir-Erzurum)*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 35-58.

ASLAN Betül, Erzurum’da Ermeni Olayları (1918-1920) (hatıralar, Belgeler, Kazılar), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2004.

BADALYAN, Gegam, “Մբ և ք”, Հայկական Մովեմենտական Հանրագիտարան / (“Sper/İspir”, *Ermeni Sovyet Ansiklopedisi*), C. XI. Yereva 1985, s. 70.

BAŞAR, Zeki, “Ermenilerin Erzurum’da Yaptıkları”, *Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi*, Haz: Nusret Karasu-Nihat Özyardımcı, Ulusal Verem Savaş Derneği XXI. Kongresi (Erzurum 27-30 Haziran 1968), Erzurum 1968, s.61-67.

BAŞAR, Zeki, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Atatürk Üniversitesi Yayını No: 354, Ankara Basım ve Cilt Evi, Ankara 1974.

BAŞKAPAN, Fatma,-BEKTAŞ, İbrahim, “İspir Kurtuluş Savaşı Önderi Mustafa Başkapan ve İspir Tarihindeki Önemi”, *İspir-Pazaryolu Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu* (26-28 Haziran 2008 *İspir-Erzurum*), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 29-34.

BAYRAK, Şaban, “18. Ve 19. Yüzyıllarda İspir’in İdari Statüsü ve Bazı Önemli Olaylar”, *İspir-Pazaryolu Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu (26-28 Haziran 2008 İspir-Erzurum)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 19-27.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı, C. II/II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

CEYLAN, Alpaslan-TOPALOĞLU, Yasin, “İspir Çevresinin Tarihi ve Arkeolojik Verileri”, *İspir-Pazaryolu Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu (26-28 Haziran 2008 İspir-Erzurum)*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 73-82.

CÖHÇE, Salim, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (13-17 Ekim 1986 Samsun)*, Samsun 1988, s. 477-484.

CUÏNET, Vital, *La Turquie D'asie, Géographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'asze Mineure*. Tome Preimer Press. Paris 1892.

ÇAKIR, İbrahim Etem, “1642 Tarihli Avarız Defterine Göre İspir Sancağı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume C.II, S.8, Yaz 2009, s. 109-122.

- ÇAKMAK, Mareşal Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı*, Haz: Ahmet Tetik-Sema Kiper-Ayşe Seven-Serdar Demirtaş, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 2005.
- DE CLAVİJO, Ruy Gonzales, *Timur'un Hayatı&Kadiz'den Semerkant'a Seyahatler*, Çev: Zeynep Ertan, Pozitif Yayınları, İstanbul 2008.
- DEMİREL, Muammer I, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993.
- Derleme Sözlüğü*, III, Türk Dil Kurumu Yayınları, S. 211/3, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993.
- EĞİLMEZ, Savaş, "Karin Bölgesi ve Thoodosiopolis'in Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 33, Erzurum 2007, s. 183-198.
- GÜNDOĞDU, Hamza, "İspir Merkezindeki Tarihi Kalıntılar", *İspir-Pazaryolu Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu (26-28 Haziran 2008 İspir-Erzurum)*, Ed. Fahri Yavuz, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 59-71.
- HERODOTOS, *Tarih*, Çev: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- HEWSEN, Robert H., "Summit of The Earth", *Armenian Karin/Erzerum*, Ed: Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, California 2003, s.33-61.
- HONİGMANN, Ernst, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev: Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- HOVANNİŞİAN, Richard G., "Armenian Karin/Erzurum and Bardzr Hayk/Upper Armenia", *Armenian Karin/Erzerum*, Mazda Publishers, California 2003, s. 1-31.
- İLTER Aziz Samih, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Haz: Zekeriya Türkmen-Elmas Çelik, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.
- İLTER, Erdal, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine", *Ermeni Araştırmaları*, S. 6, Ankara Yaz 2002, s. 24-34.
- İNBAŞI, Mehmet-ÇAKIR, İbrahim Etem-DEMİR, Selçuk, *1642 Tarihli Erzurum Eyâleti Mufassal Avârız Defteri I (Erzurum-Tortum-İsbir-Hınıs-Pasin)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2014.
- KANAR, Mehmet, *Büyük Sözlük Farsça-Türkçe*, Birim Yayıncılık, İstanbul 1998.
- KILDIRLIOĞLU, Mehmet, "Kişi, Yer, Boy Adlarına Göre Ahıska ve Çevresindeki Kıpçaklar Kumanlarla Diğer Türk Boylarının Bağlantıları", *Karadeniz*, S. 40, Kış 2018, s. 412-429.
- KILIÇ, Selami Kılıç, "Tarihi Gerçekler ve Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezalimine Dair Bazı Belgeler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.6, Erzurum 1996, s. 145-159.
- KIRZIOĞLU, M. Fahreddin, *Millî Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir*, Neşr.: Ahmet Polat, Erzurum 1970.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, TTK Basımevi, Ankara 1992.

- KIZTANIR, Dilek, *Ermeni Aşot Krallığı ve Bizans İle İlişkileri*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2018.
- KORGANOFF, General Gavril, *Ermeni Asıllı Rus General Korganoff’a Göre Kafkas Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri*, Haz: Hikmet Özdemir, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2010.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyir, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1984.
- KÖSE, Abdullah, *İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1991.
- KSENOFON, *Anabasis (On Binlerin Dönüşü)*, Çev: Sinem Ceviz, Parola Yayınları, İstanbul 2014.
- LESSİNG, Ferdinand D., *Moğolca-Türkçe Sözlük*, Çev: Günay Karaağaç, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- MCCARHY, Justin, “Osmanlı Ermeni Nüfusu”, *Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler*, Ed: Türkkaya Ataöv, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 94, Ankara 2002, s. 63-84.
- MELKONYAN, Ashot M., “The Demography Of the Province of Erzurum”, *Armenian Karin/Erzerum*, Ed: Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, California 2003.
- MİROĞLU, İsmet, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1973.
- NİZAMOĞLU, Yüksel, *Vehip Paşa (Kaçı)’nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010.
- ÖZGER, Yunus, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İspir ve Köylerinin Nüfusu”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, Erzurum 2007, s. 275-294.
- ÖZKAN, İbrahim, *Deli Halit Paşa*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2017.
- PAYASLIAN, Simon, “The Death of Armenian Karin/Erzurum”, *Armenian Karin/Erzerum*, Mazda Publishers, California 2003, s. 339-364.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, Erzurum Vilayet Matbaası, 1318 Sene-i Hicriye-1316 Sene-i Mâliye.
- SEZGİN, Mahmut Niyazi, “Türk-Ermeni İlişkilerinin Kayıp Halkası: Gregoryan Türkler”, *Türk Yurdu*, Yıl. 103, S. 319, Mart 2014, s. 49-55.
- ŞEHİDOĞLU, Süreyya Hâmi, *Birinci Cihan Savaşında İspir Müdafası*, Doğan Matbaası, Erzurum.
- TAŞÇI, Kemal, *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2008.
- TELLİOĞLU, İbrahim, “Doğu Karadeniz Kıpçakları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 48, Kış 2015, s. 59-78.
- TOKSOY, Ahmet, “Anadolu Üzerine Yapılan Türk Akınları ve İspir Bölgesi”, *İspir-Pazaryolu Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu (26-28 Haziran 2008 İspir-Erzurum)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 13-18.
- UMAR, Bilge, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1993.

- URAL, Selçuk, “1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesi’nde Yaşanan Askerî Olayların Türk Basınındaki Yankıları”, *Atatürk Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, C.IV, S.4, Erzurum 2005, s. 65-89.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- ÜNAL, Levent , “Birinci Dünya Harbi’nde Kafkas Cephesi’nin Bilinmeyen Kahramanlık Öyküsü: Bayburt ve Çevresinde Gerçekleşen Muharebeler”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 13, S. 25, Genelkurmay Yayınları, Ankara Mayıs 2015, s. 1-23.
- ÜNSAL, Veli, “İspir Kaleleri”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.II, S.1, Aralık 2015, s. 53-75.
- YAVUZ, Fikrettin-ÖZKAN, Murat, *İspir Nüfus Defteri (1835)*, İspir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015.
- YILMAZ, İskender, “19. Yüzyılın Son Çeyreğinde İspir Kazasının İdari Yapısı ve Nüfusu”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 53, Aralık 2014, s. 49-62.
- YILMAZ, Mehmet, “Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 43, Erzurum 2010, s. 93-104.
- YINANÇ, Mükrimin H., “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi (İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Bibliyografya Lugati)*, C. IV, MEB Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, s.345-353.
- ՋՍԻԿՅԱՆ, Հովհաննէս, *ԿԱՐԻՆԻ ՆԱՀԱՆԳԸ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ*, Երևան 2013, (Hovhannes Zatikyan, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Yapılanlar*, Erivan 2013).

Ekler

Ek 1: Çoruh Müfrezesi Kumandanı Binbaşı Halid Efendi’ye altın liyakat madalyası verilmesine dair.

BOA, İ. DUİT, 150/60, H. 24.06.1334.

Ek 2: Arşak çetesi ve Ermenilerin Bayburt ile İspir’de Türklere karşı işledikleri feci zulümler hakkında Rus Hilâl-i Ahmer hemşirelerinden ve Moskova Tıp Fakültesi müdavimlerinden Madam Tatyana Kremeli’nin hatıratı.

BOA, HR. SYS, 2877/1, 08.08.1917.

Ek 3: Vahan adlı Ermeni çete reisinin yanındaki isyancılarla birlikte hareket ederek, İspir ve Yusufeli’nde 150’den fazla Türk’ü şehit ettiklerine dair.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S. 81, Ankara 1982, s. 497-500